

ALDE FRYSKE TSJERKEN

1 Juni 2010

KINDEREN
ZONDER
GETEIDE
GEEN
TOEGANG

Verleden en toekomst van de Stichting
De kerk in Ter Idzard Slotplaat in Bitgum
Het monumentale doophek
In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

1ste jaargang nr. 1 juni 2010

STICHTING ALDE FRYSKJE TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Bestuur en directie

Drs. J. Kersbergen, voorzitter

Ir. J.D. Niemeijer, secretaris

Drs. M. Osinga, penningmeester

Drs. H. T. Algra

Mr. P. van Schravendijk

G.A. Bakker, directeur

Adres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

Bezoekadres: Emmakade 59

Tel: 058-2139666

E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl

Frieslandbank nr. 29.81.00.703

ING: 22.07.600

Donateurschap

Minimaal per jaar € 17,50

Opzegging vóór 1 november.

Redactie

Dr. R. Steensma, voorzitter

Drs. H.T. Algra

Drs. E. Betten

D. Gerbens

Dr. J.E.A. Kroesen

H. Woelinga

Redactieadres

Postbus 137

8900 AC Leeuwarden

E-mail: redactie@aldefrysketsjerken.nl

1

BERBER BIJMA

Verleden en toekomst van de

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Veertig jaar rekenen én vertrouwen

5

REGNERUS STEENSMA

De kerk in Ter Idzard: 'grafkapel'

van de Van Idzaerda's

10

HYLKE ALGRA

De kerk onder dak

11

Stichtingsnieuws

19

SYTSE TEN HOEVE

Twee kerkpoortjes en een bijzondere

slotplaat in Bitgum

23

REGNERUS STEENSMA

Pracht en functie van het

monumentale doophek

Herwaardering van een

monumentaal 'obstakel'

29

Activiteitenkalender

Kerk te Ginnum. Overname in 1972

BERBER BIJMA

Verleden en toekomst van Stichting Alde Fryske Tsjerken

Veertig jaar rekenen én vertrouwen

Veertig jaar geleden werd de handtekening gezet onder de oprichtings-akte van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Inmiddels heeft de stichting 38 kerken in bezit en werd er al heel wat restauratiewerk verricht. Tijd voor een terugblik en een vooruitblik.

Een gezelschap van vier heren is samengekomen op Huize Boschoord in Sint Nicolaasga, thuisbasis van jonkheer Cees van Eysinga. Van Eysinga zelf uiteraard, die na de oprichting de eerste voorzitter was; kerken-specialist Regnerus Steensma, die de stichting mede heeft opgericht; Sytse ten Hoeve, algemeen bestuurslid met een bijna encyclopedisch geheugen voor de Friese kerken en hun interieurs en de huidige stichtingsvoorzitter Jan Kersbergen.

Van Eysinga schenkt koffie. Vragen hoeven nauwelijks gesteld te worden, hetzij om de heren weer bij de les te brengen als de gezamenlijke herinneringen naar een al te verre zijweg leiden. Gespreksstof genoeg. 'Het is voor het eerst dat we in deze samenstelling bijeen waren', zegt 'Ten Hoeve na afloop, enigszins verontschuldigend.

Het gesprek gaat onder meer over het allereerste begin: de oprichting van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Directe aanleiding was de oprichting van een vergelijkbare stichting in Groningen, die een goede start maakte, vertelt Steensma. Hij was bij de Groninger stichting en even later ook bij de Friese betrokken. 'De problemen waren in beide provincies hetzelfde: met minder mensen moest meer geld opgebracht worden. Dat betekende dat niet meer alle kerken onderhouden konden worden door een kerkelijke gemeente. In mei 1969 werd de Stichting Oude Groninger Kerken opgericht. Datzelfde najaar werd in Friesland die gedachte geopperd.'

Een jaar later, op 9 september 1970, kon de stichtingsakte al getekend worden. 'We konden in feite alles van Groningen overnemen: de statuten, de voorwaarden voor het overnemen van kerken, et cetera.' Enige moeilijkheid was de naam. "Stichting Oude Friese Kerken" was het aanvankelijke voorbeeld. Steensma: 'Het heeft enige moeite gekost om de naam Friestalig te krijgen.'

Maakte de Groninger stichting al een vliegende start, in Friesland reageerde de bevolking minstens even enthousiast. Een jaar na oprichting werd de tweeduidendste donateur ingeschreven. Na vijf jaar stond het aantal op 3500. 'De mensen zagen het zitten', zegt Sytse ten Hoeve. 'De sfeer was: die kerken moeten gered worden. De Friese pers steunde ons enorm. Er kwam een heel veel goodwill los.'

Mede-oprichter jonkheer Van Eysinga werd de eerste voorzitter. Zijn motivatie, als theoloog en meer nog als liefhebber van cultuurhistorie: 'Het Waddengebied heeft de grootste kerkendichtheid van Europa. Er is geen ander land met zo veel Romaanse kerken. Die schat moet bewaard worden.'

IN VEILIGE HANDEN

De eerste kerk die eigendom werd van de Stichting Alde Fryske Tsjerken was die van Augsbuurt, in 1971. Al snel volgden kerkgebouwen in onder meer Blessum, Ginnum en Lichtaard. Na vijf jaar stond de teller op elf kerken, na tien jaar op 25 kerken. 'Er waren in die begintijd al een paar kerken waar de nood hoog was', vertelt Steensma. 'Daar zat men bij wijze van spreken te wachten op de oprichting van de stichting. Op sommige plekken was wel geld, maar totaal geen gemeentelven meer. Daar wilde men de kerk maar liever in veilige handen overdragen, met een som geld.'

EEN NIEUW TIJDSCHRIFT

Voor u ligt het nieuwe blad *Alde Fryske Tsjerken*. Het is de opvolger van *Keppelstok*, die van 1990 tot 2009 aan de donateurs werd gezonden. De publicaties van 1970 tot 1990 zijn verzameld in ringbanden. Om de twintig jaar is de vorm vernieuwd. *Alde Fryske Tsjerken* heeft een eigentijdse uitvoering gekregen met een helder tekstbeeld en fraaie foto's. Wij hopen dat het met interessante artikelen veel lezers zal aanspreken en zo het draagvlak van de Stichting zal vergroten. Ook de redactie is vernieuwd. Van 1990 tot 2010 was drs. Wim Bangma voorzitter. Hij is opgevolgd door dr. Regnerus Steensma. De redactie is Bangma veel dank verschuldigd voor alle werk dat hij van 1990 tot 2010 als eindredacteur van *Keppelstok* heeft verricht.

Een meegeefsom is vandaag de dag, nu de stichting 38 kerken in bezit heeft, nog steeds de regel, vertelt de huidige voorzitter Jan Kersbergen. 'Ons doel is dat we met dat geld ons aandeel in de onderhoudskosten voor de komende tien jaar veiligstellen, maar we kijken natuurlijk naar wat mogelijk is voor de kerkelijke gemeenschap. De meegeefsom mag niet ten koste gaan van hun continuïteit. In principe willen we over iedere kerk die een rijksmonument is, in gesprek gaan.'

Het werk van de stichting is in de afgelopen veertig jaar steeds meer geprofessionaliseerd. Een aantal jaren na de oprichting kon de stichting betaalde medewerkers in dienst nemen, met subsidie van de provincie Fryslân. Alle vier gesprekspartners zijn het erover eens dat de stichting nog meer werk kan verzetten op een nog professioneler

manier, maar dan moet er wel meer provinciale subsidie komen. 'Het probleem staat op de agenda van de provincie', zegt Kersbergen. 'De provincie heeft ons grote inventarisatieproject "Tink om 'e tsjerken" bekostigd en is nu bezig daar beleid op te maken. Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er de komende tien jaar nog vele tientallen kerkgebouwen hun religieuze functie zullen verliezen, en dat er dus nog heel wat op de stichting af komt.'

Meer geld voor professionele medewerkers zou een zichzelf versterkend effect hebben, zegt hij. 'We hebben nu zes parttimers in dienst. Hun salaris wordt voor een deel bekostigd door de provincie en verder aangevuld uit onze eigen middelen. Daardoor teren we nu noodgedwongen in op ons vermogen. We hebben op experimentele basis een medewerker die als impresario het eerste aanspreekpunt is voor de vrijwilligers en hen ondersteunt bij de culturele programmering. Als er meer geld zou zijn, zouden we zo iemand permanent kunnen aanstellen. Daarmee kun je meer vrijwilligers werven en aan je binden en dus meer draagvlak voor het werk creëren. Dat brengt uiteindelijk veel meer op dan het bedrag dat je erin geïnvesteerd hebt.'

GECOMPLICEERD WERK

Het is de afgelopen veertig jaar enkele malen voorgekomen dat de Stichting *Alde Fryske Tsjerken* in gesprek ging met een kerkelijke gemeente zonder dat het uiteindelijk tot de overname van het kerkgebouw leidde. Aan de kant van de stichting is het nooit afgeketst, voor zover de gesprekspartners zich herinneren. In de meeste

De kerk van Sybrandahuis. Overname in 1993

Interview in Huize Boschoord. Van links naar rechts: Sytse ten Hoeve, Jan Kersbergen, Regnerus Steensma en Cees van Eysinga
[Foto Frans Andringa]

gevallen kon de gemeente het uiteindelijk toch niet over het hart krijgen om de kerk van de hand te doen en koos ze ervoor het werk over te dragen aan een lokale stichting die voor het onderhoud en mogelijke exploitatie moet zorgen. 'Een heilloze weg', oordeelt Steensma. 'Het geld raakt langzamerhand op en was waarschijnlijk verstandiger besteed als de kerk eerder naar de Stichting Alde Fryske Tsjerken was gegaan.'

Voorzitter Kersbergen is iets voorzigtiger. 'Plaatselijk initiatief is op zich heel mooi. Maar mensen vergeten weleens dat de stichting inmiddels veertig jaar met dit bijltje gehakt heeft. Wij kunnen beter overzien wat er komt kijken bij het onderhoud en gebruik van monumentale kerken. Dat is gecompliceerder dan menigeneen denkt. De kerk overdragen geeft vaak de beste mogelijkheden voor het behoud van het cultureel erfgoed.'

EXPLOITATIE

De exploitatie van monumentale kerken is een verhaal op zich. 'Wij hadden veertig jaar geleden nooit kunnen

vermoeden dat kerken zoveel concurrentie zouden krijgen van dorpshuizen', zegt Ten Hoeve. 'We dachten dat we van de kerken multifunctionele gebouwen konden maken. Door de dorpshuizen is daar geen sprake meer van. Die zijn bovendien veel geschikter voor multifunctioneel gebruik, dus daar moet je niet mee willen concurreren. Je kunt een gebouw beter voor z'n eigen doeleinden gebruiken.'

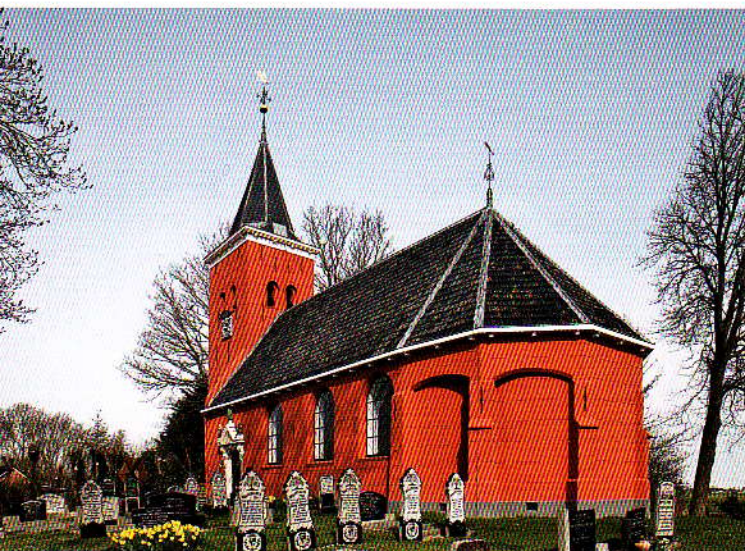
Dat is lang niet altijd makkelijk, want zie maar eens "passende" activiteiten te organiseren in een gebied waar de bevolking krimpt, veel kleine oude kerken leegstaan én dorpshuizen gebouwd zijn. De stichting dringt er bij overnames wel op aan dat er een plaatselijke commissie komt, die het dagelijkse toezicht en beheer op zich wil nemen en activiteiten wil organiseren, maar heeft van dat laatste realistische verwachtingen. Soms is een wind- en waterdicht gebouw dat de deuren alleen open heeft tijdens een kerkenroute, het hoogst haalbare. Steensma: 'Als het niet lukt om activiteiten te organiseren, wil dat natuurlijk niet zeggen dat je de kerk dan maar moet

KERKEN VAN DE STICHTING ALDE FRYSKJE TSJERKEN

1 AUGSBUURT	1971	14 SCHALSUM	1975	27 WIER	1983
2 GINNUM	1972	15 TERBAND	1975	28 ALLINGAWIER	1986
3 LICHTAARD	1972	16 ZWEINS	1975	29 SYBRANDAHUIS	1993
4 NIJEHOLTWOLDE		17 KORTEZWAAG	1977	30 JORWERT	1994
(KLOKKESTOEL)	1973	18 GOÏNGARYP (KERK +		31 OLTERTERP	1996
5 SCHUREGA	1973	KLOKKESTOEL)	1978	32 SWICHUM	1998
6 BEARS	1975	19 TER IDZARD	1978	33 JOUSWIER	2003
7 BLESSUM	1975	20 BOKSUM	1979	34 OOSTRUM	2003
8 BOER	1975	21 BORNWIRD	1979	35 WESTERNIJTSJERK	2005
9 BRITSWERT	1975	22 JACOBIPARROCHIE, SINT	1979	36 FOU DGUM	2007
0 FINKUM	1975	23 RAARD	1979	37 HANTUMHUIZEN	2007
11 HIJUM	1975	24 WESTHEM	1979	38 HOLWERD	2008
12 KATLIJK	1975	25 HEGEBEINTUM	1982		
13 PEINS	1975	26 UITWELLINGERGA	1983		

De kerk in Katlijk is een geliefde trouwlocatie. Overname in 1975

De rode kerk van Boer. Overname in 1975

afbreken. Het gebouw op zich is het bewaren waard. En wie weet komt er over een tijdje wél weer iets in.' Hij noemt het voorbeeld van de kerk van Lichtaard waarin een paar jaar een kloostermuseum gevestigd was en waar daarna een tijdlang bezinningsbijeenkomsten werden gehouden. 'Nu staat de kerk alweer een paar jaar leeg, maar dat kan best weer eens veranderen.'

OPEN EINDJES

Is het doel waarmee Stichting Alde Fryske Tsjerken veertig jaar geleden werd opgericht, gehaald? 'Het einddoel niet', zegt Van Eysinga. 'Maar de stichting functioneert prachtig. Er is in die veertig jaar zoveel ervaring opgebouwd. Wisten wij veel, in die beginjaren, hoe je een kerkvoogdij moest benaderen. Het werk is een stuk professioneler geworden.'

De stichting heeft nu 38 kerken. Een streefaantal om naartoe te groeien is er niet, zegt Kersbergen. 'Ons uitgangspunt is simpel: als we een kerk krijgen aangeboden die bij onze doelstellingen past, gaan we in gesprek. We zien wel waar we uitkomen.'

Behoeftte aan meer financiële middelen is een telkens terugkerend gespreksonderwerp, maar alle vier heren zijn het erover eens dat het werk er niet om moet blijven liggen. Steensma: 'In het begin van de stichting was de filosofie: zorg maar dat we kerken krijgen, dan komt het geld er ook wel. Daarna hebben we een tijdlang andersom geredeneerd: eerst geld, dan kerken verwerven. Ik geloof dat het nu weer tijd is om niet te bang te zijn. Wat op onze weg komt, moeten we aanpakken, in het vertrouwen dat het benodigde geld er wel komt.'

Ten Hoeve is diezelfde mening toegedaan. 'We moeten niet te bang zijn om kerken over te nemen. Dat is onze verantwoordelijkheid. Hoe het komt met het geld en de vrijwilligers zien we dan wel, al moeten we ons blijven realiseren dat een monumentale kerk, inclusief onderhoud, niet rendabel is te exploiteren'.

Van Eysinga: 'Je moet niet willen boekhouden als Philips of Shell. De stichting moet het ideaal voor ogen houden en het aandurven om open eindjes in de boekhouding te hebben.' Kersbergen: 'We moeten uiteraard wel een realistisch scenario schetsen van hoe we er financieel voorstaan, als we een kerk overnemen. Maar uiteindelijk vertrouwen we erop dat zowel overheid als particulieren ons niet in de kou zullen laten staan als we het moeilijk krijgen.'

Berber Bijma is journalist.

Foto's: Regnerus Steensma, tenzij anders vermeld.

Epitaaf voor Haiko Meines van Idzaerda († 1531) en Imck Rommerts († 1552)

REGNERUS STEENSMA

De kerk in Ter Idzard: 'grafkapel' van de Van Idzaerda's

Aan de snelweg tussen Heerenveen en Wolvega verwijst een bord naar Ter Idzard. In dit dorp staat een eenvoudig gotisch kerkje, dat in 1978 werd overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Deze kerk bezit drie fraaie epitafen voor leden van het geslacht van Idzaerda. De restauratie kwam in 2010 gereed.

GOTISCH KERKJE UIT DE 16de EEUW

De kerk in Ter Idzard is een eenvoudig laat-gotisch bouwwerk. Hij was gewijd aan Bonifatius. In 1320 is er al sprake van de 'parochianen van Ydzerde' en voorafgaand aan de huidige kerk heeft er een andere gestaan.¹ Volgens F.J. van der Waard, die ter voorbereiding van de restauratie een bouwhistorisch onderzoek instelde, is de tegenwoordige kerk op zijn vroegst in het midden van de 16de eeuw gebouwd.² In het bovenste deel van de muren is een (kleiner) formaat steen gebruikt dat vanaf het midden van de 16de eeuw in Friesland voorkomt. Voor de onderste drie meter is een wat grotere steen gebruikt, maar het geheel stamt uit dezelfde tijd. Van der Waard acht het goed denkbaar, dat de kerk, net als de Idzaerdastins, tijdens de plundertochten van de Geldersen in het eerste kwart van de 16de eeuw schade heeft opgelopen en omtrent het midden van die eeuw is herbouwd. Het is mogelijk, dat men daarbij een deel van het oudere muurwerk heeft gehandhaafd.

De kerk is aan de oost- of koorzijde driesijdig gesloten en aan de westzijde is de toren ingebouwd. De zuidzijde is verdeeld in vijf vakken of traveeën, die door steunberen van elkaar gescheiden worden. In elk vak is een

breed gotisch spitsboogvenster aangebracht, waarvan één later is dichtgezet. De vroeger aanwezige traceringen en het glas-in-lood zijn verdwenen. In 1596 had de kerk een gebrandschilderd raam gekregen, vervaardigd door Doecke Jukes 'glaesmaecker binnen Leeuwarden'.³ Bij de restauratie is een stukje glas gevonden (10x7 cm), beschilderd met een bloemmotief in geel en zwart. Het is mogelijk afkomstig van dit raam. Aan de noordzijde dateert het westelijke deel uit de 19de eeuw: 1818 of 1863. De westmuur dateert uit 1903, zoals vermeld wordt op de gedenksteen boven de ingang.

Om de kerk een uniform aanzien te geven heeft men de zuid- en de oostmuur alsook een deel van de noordmuur in 1903 met portlandcement bepleisterd. Uniform is hij sindsdien wel van uiterlijk, maar ook erg centonig en alle sporen van de bouwgeschiedenis zijn onzichtbaar geworden. Tussen 1995 en 2005 was aan de zuidzijde bij drie vakken de pleister van de muur gevallen waardoor men vrij zicht had op het middeleeuwse muurwerk. Dit is nu niet meer het geval: de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gaf de voorkeur aan bepleistering uit overweging van historische continuïteit.

In 1969 werd er voor het laatst in de kerk gepreikt. In 1978 werd hij overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De restauratie vond plaats in 2009.

AFBRAAK VAN HET WESTELIJK DEEL EN VAN DE KLOKKENSTOEL

In 1723 maakte Stellingwerf een tekening van de kerk waarop hij een gebouw heeft weergegeven met zeven traveeën. De kerk was toen langer aan de westzijde.

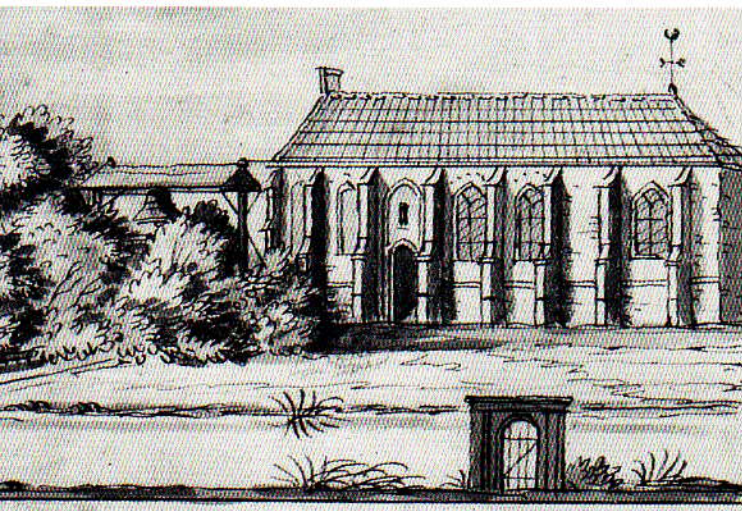
1 G. Mulder, 'De Stellingwerfse dorpsnamen (I)', in *Driemaandelijks bladen* 24 (1972), p. 117-134.

2 F.J. van der Waard, *De kerk van ter Idzard. Bouwhistorische opname en waardstelling*, Groningen 2003. (Rapport ter voorbereiding van de restauratie), p. 24.

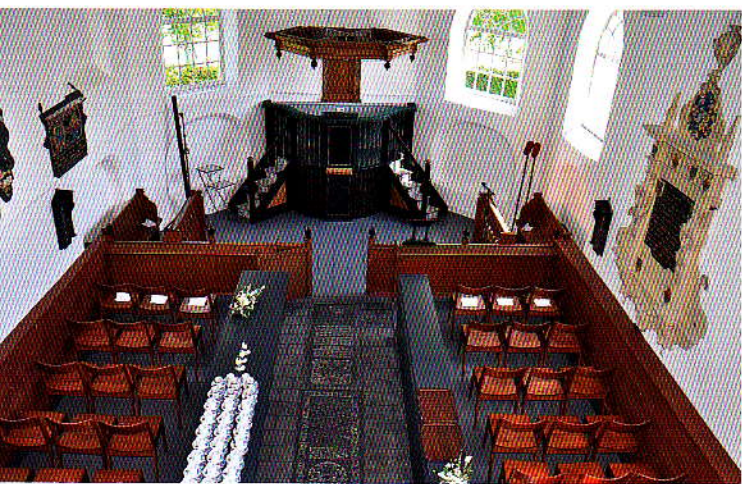
3 D. van Weezel Errens, 'De kerk van Ter Idzard', *bericht excursie-commissie* oktober 1994.

De kerk in 2003 zonder de pleister op een deel van de zuidmuur

Tekening van de kerk met klokkenstoel uit 1723. De kerk had toen zeven traveeën [Ter Idzard; tek. Stellingwerf]

Het interieur anno 2010 [foto Lenus van der Broek]

De kerk in 2003: in gebruik als atelier

Bij grondonderzoek is gebleken, dat dit inderdaad het geval was.⁴ De lengte van de fundering bedroeg vanaf de huidige westmuur ca. vier meter. De kerk is dus later met twee traveeën ingekort. Dat zou in 1903 gebeurd kunnen zijn maar ook reeds eerder, mogelijk in 1863. In dat jaar is er sprake van een bijzondere reparatie.

Waarschijnlijk vertoonde de kerk Ter Idzard vroeger veel overeenkomst met de huidige kerken in Oldeholtspade en Nijeholtspade. De eerste dateert uit 1545, de tweede uit het begin van de 16de eeuw. Beide hebben dezelfde muurindeling als Ter Idzard, echter nog met de oorspronkelijke lengte en niet bepleisterd. Oldeholtspade heeft zeven traveeën en Nijeholtspade zes.

Op de tekening van Stellingwerf heeft de kerk geen toren: de klok hing in een klokkenstoel ten zuidwesten van de kerk. Het is het type klokkenstoel dat ook nu nog voorkomt bij verschillende kerken in het zuidoosten van Friesland. Het hout van dergelijke constructies is echter weer- en windgevoelig en moet daarom van tijd tot tijd vernieuwd worden. In Ter Idzard gebeurde dat in 1798 en 1856. In 1903 werd de klokkenstoel afgebroken en vervangen door een korte toren. Deze kreeg pas in 1926 een spits. Voor de bouw daarvan werd hout van de klokkenstoel gebruikt.

DE STERK GESCHONDEN INRICHTING

Sinds 1903 stond er zeer eenvoudig meubilair in de kerk. In dat jaar (of reeds in 1890) werd de oude preekstoel die tegen de zuidmuur stond, afgebroken en vervangen door een simpel exemplaar in de vorm van een half rond verhoogd podium met een trap aan weerskanten. Ook in Nijeholtspade is dit het geval. In het schip kwamen twee rijen banken. In 1995 zijn de banken verwijderd, waarna de kerk werd ingericht als atelier voor een kunstschilder. De ruimte bleef atelier tot 2005. Na de restauratie zijn in 2010 enkele banken herplaatst, maar de kerk is verder ingericht met stoelen. Wel hersteld is het doophek voor de preekstoel. Het harmonium uit 1920 werd in 1937 vervangen door een 19de-eeuws kabinetorgel.

In 1934 gaf G.J. Veenstra de volgende schets van de inrichting: 'Het thans in dit kerkgebouw aanwezige meubilair heeft weinig waarde en is, ook voor zoover het nog van eikenhout is, geveerd. Enkele (...) onderdelen wijzen op een vroeger aanwezig rijker versierd eikenhouten meubilair. Zoo vinden we voor de leuning van de trap, (...) tot de (...) orgelgalerij, (...) getorste kolonnetten gebruikt, welke vroeger de toegangstrap tot den ouden preekstoel zullen hebben versierd. De afsluiting van deze kraak wordt gedeeltelijk gevormd door restanten van het vroeger aanwezige eiken doophek. Hierin vindt men gedraaide balusters. Door latere wijzigingen en onoordeelkundig aangebrachte vernieuwingen heeft dit kerkgebouw zeer geleden en veel van zijn schoonheid ingeboet.'⁵

4 Vriendelijke mededeling J. Sanders te Ter Idzard.

5 G.J. Veenstra, 'Het kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Ter Idzard', in: *Nieuwsblad van Friesland*, 18 september 1933.

De kerk aan de zuidzijde

RIJKDOM AAN EPITAFEN

Het interieur van deze kerk heeft een bijzonder karakter door drie natuurstenen epitafen, alle kleurrijk beschilderd met teksten en familiewapens. Zij houden de herinnering levend aan leden van het geslacht Van Idzaerda. De figuren op de wapenschilden zijn in 1796 in opdracht van de Franse bezetter afgehakt. Ze zijn weer aangebracht in kleur door Lammert Muller bij de restauratie van de epitafen in 1989. Weinig Friese kerken hebben een dergelijke rijkdom aan epitafen, die de ruimte een sterk eigen accent geven. Het lijkt meer een grafkapel voor de Van Idzaerda's dan een ruimte voor de eredienst. Opmerkelijk is dat de drie epitafen in de loop der tijd steeds groter worden: de laatste overtreft de vorige fors in omvang.

De Idzaerda-stins stond nabij de grens van Nijeholtspade. Zij is tweemaal afgebrand en omstreeks 1500 weer opgebouwd door Baerte van Idzaerda. Omstreeks 1750 werd zij wegens bouwvalligheid afgebroken en heeft de familie Van Terwisscha, nauw verwant aan de Van Idzaerda's, ter plaatse een deftig landhuis laten bouwen.⁶

HAIKO MEINES VAN IDZAERDA (†1531) EN IMCK ROMMAERTS (†1552)

De oudste en tevens kleinste epitaaf heeft twee wapens boven een kort opschrift. Dit opschrift memoreert het overlijden van Haiko Meines van Idzaerda in 1531 en zijn

vrouw Imck Rommaerts in 1552. Muller heeft de steen omlijst met een zwarte schaduwschildering op de muur en de wapens in kleur hersteld. De adelaar van azuur (blauw) op een gouden veld is het wapen van de familie Van Idzaerda; dat met drie kantelen van keel (rood) met drie gouden sterren in een veld van azuur, is het wapen van de familie Rommaerts.⁷

BAERTE VAN IDZAERDA († 1603)

Naast de vorige is tegen de noordmuur een tweede en grotere epitaaf bevestigd. Deze herinnert aan Baerte van Idzaerda, overleden in 1603. De vertaling van het Latijnse opschrift luidt: 'De edele en aanzienlijke heer Baerte van Idzaerda, Fries raadsheer. Een der eersten die door het afschudden van het Spaanse juk de grondslag der vrijheid in Friesland hebben gelegd. Nadat hij door de dood alles wat sterfelijk was, uit verlangen naar de onsterfelijkheid en willende wat God wilde, had afgeschud in het jaar 1603, de 14de mei, in het 75ste jaar zijns levens, heeft hij met het volste recht verdiend, dat voor hem dit gedenkteken in dit heiligdom door zijn erfgenamen werd opgericht'. Boven en onder het opschrift zijn twee familiewapens aangebracht onder een helmteken met verentooi. Het zijn de gereconstrueerde alliantiewapens van Van Idzaerda en Rommaerts. De omlijsting van het opschrift is versierd met engelenkopjes en vazen. Ook dit geheel is omgeven door een donkere schaduwschildering op de muur.

6 J. Hepkema, 'Eenvoudige memories en bemerkingen', p. 537-540, uitgave van een serie artikelen in *Nieuwsblad van Friesland* tussen 1890 en 1910.

7 W.A. Bangma, 'Obligat nobilitas', in *Keppelstok*, 45 (1992), p. 20-21.

Epitaaf voor Baerte van Idzaerda († 1603)

Baerte van Idzaerda werd op de landdag van 18 november 1566 met Duco Martena en Douwe Hettinga benoemd tot afgevaardigde naar de landvoogdes, Margaretha van Parma.⁸ Zij moesten in verband met de opkomende protestantse geloofsopvattingen de Friese vrijheid en rechten verdedigen. Zij hadden een aanbevelingsbrief van de bekende Viglius van Aytta, die adviseur aan het hof van de landvoogdes was. Baert was gehuwd met Magdalena Rommaerts, die in 1596 overleed.

MEINARDUS VAN IDZAERDA († 1618)

De derde epitaaf is aangebracht tegen de zuidmuur op de plaats van een dichtgezet venster. Hij dateert uit 1620

en is voor Meinardus van Idzaerda. Ook hier wordt het centrale deel gevormd door een opschrift in het Latijn. De vertaling luidt: 'De zeer edele en aanzienlijke heer Meinardus van Idsaerda, zoon van Baerte en kleinzoon van Hayco, tweemaal een der Negenmannen van Friesland en negentien jaar en elf maanden het hoofd van Stellingwerf Westeinde, afgevaardigde naar de Nationale Synode te Dordrecht, aldaar door een ziekte overvallen, heeft in het jaar 1618 den 22sten December, ten elf uur des nachts, in het drie en vijftigste jaar zijns levens, te Leeuwarden zijn geest aan God teruggegeven. In de hoop op de opstanding heeft hij opdracht gegeven zijn stoffelijk overschot hier te begraven'.

De opbouw van deze epitaaf wijkt af van de vorige. Het opschrift is geplaatst binnen een forse omlijsting van natuursteen in een renaissancevormgeving. Het onderstuk heeft een fruitslinger tussen twee consoles. Het bovenstuk rust aan weerszijden op een pilaster, de ene met een mannenkop, de andere met een vrouwenkop. De hoofdbalk met vier wapens en het jaartal 1620, heeft een bekroning met een familiewapen onder een helmteken. Aan weerskanten staat een kleine obelisk en bovenaan een urn. Bij het opschrift zijn vier wapens aangebracht.

Het verschil tussen deze epitaaf en de andere twee is dat de natuursteen hier blank is en het geheel niet door een schaduwschildering wordt omlijst. Hij heeft hierdoor nu een andere uitstraling dan de andere twee, meer lichter 'leven' tegenover de zwarte 'dood'. Volgens restaurateur Muller is echter ook hier de omlijsting kleurrijk beschilderd geweest.⁹ De indruk moet dus vroeger anders geweest zijn. Op deze epitaaf komen de letters BB en SL voor als steenhoudersmerken.

Meinardus van Idzaerda was doctor in de rechtsgeleerdheid en was gehuwd met His Hommesdochter van Harinxma thoe Sloten. Van 1600 tot 1618 was hij grietman van Weststellingwerf en tweemaal was hij Negenman, wat nu een Gedeputeerde genoemd zou worden. In 1618 werd hij als ouderling van Leeuwarden afgevaardigd naar de Synode van Dordrecht waar hij ziek werd. Op 22 december overleed hij te Leeuwarden, 53 jaar oud.

8 Veenstra, 'Het kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Ter Idzerd'.

9 Bangma, 'Obligat nobilitas', p. 20.

HET GEBRUIK IN DE MIDDELEEUWEN: NAAST HET HOOFDALTAAR OOK TWEE ZIJALTAAREN

Toen de kerk in gebruik was voor de katholieke eredienst was er naast de pastoor ook nog een vicaris werkzaam. Gegevens hierover zijn te vinden in de *Beneficiaalboeken*, lijsten uit 1542 van de kerkelijke bezittingen, waaronder de jaarlijkse opbrengsten uit landerijen en huizen voor het onderhoud van geestelijken.¹⁰ Bij Ter Idzard vinden we naast een lijst van de landbezittingen van de pastoor en die van de kerk ook die van het Onze Lieve Vrouweleen waaraan een vicaris verbonden was.¹¹ Er zal dus ongetwijfeld ook een altaar voor Maria als Onze Lieve Vrouwe in de kerk hebben gestaan. Dat zal ook het geval geweest zijn met Sint Antonius, want voor hem was er eveneens een vicaris.

Hierbij lezen we een interessante aantekening: 'ende doet daer twee missen ter weecke voer, want men nu gheen Priester op dese nyeuwe Vicarie crygen kan ende zyn leen oyck cleyn is.' Dit houdt in dat het nieuwe leen van Sint Antonius maar klein van omvang was, d.w.z. weinig inkomsten had. Dat was waarschijnlijk ook reden, dat men er nog geen priester op had kunnen aanstellen. Het werd bediend door de vicaris van het Onze Lieve Vrouweleen.

Tijdens de restauratie vond men tegen de noordmuur op twee meter afstand van het koor een vierkante fundering, bestaande uit kloostermoppen, rode bakstenen en grote estriken.¹² Gezien de plaats betreft dit vrij zeker de fundering van een zijaltaar.

De belangrijkste reden om meer dan één altaar op te richten was de wens om missen op te dragen ter bewerking van het zieleheil van een overledene. In de Late Middeleeuwen waren er veel priesters die enkel tot taak hadden de mis te lezen. Ze waren daartoe aangesteld door families die op deze wijze zorg droegen voor het eeuwig heil van gestorven verwanten ter bekorting van de tijd in het vagevuur. In Ter Idzard zullen beide zijaltaren waarschijnlijk door de Van Idzaerda's gesticht zijn. Naast de pastorie was er een apart huis van de vicaris. Nog lang na de Reformatie in 1580 worden er uitgaven gedaan voor het onderhoud van het 'vicariehuis'. Het laatst in 1792.¹³

Epitaaf voor Meinardus van Idzaerda († 1618)

GRAFSTENEN

In het middenpad liggen enige grafstenen uit de 17de en 18de eeuw. De wapens zijn in 1796 weggekappt maar de meeste opschriften zijn nog goed leesbaar. Het zijn meest stenen voor leden van het geslacht Terwisscha van Scheltinga. De zerken lagen eerst in het koor boven de grafkelder van de familie. Deze kelder bestaat niet meer. Op de steen voor Bernardus Frankena uit 1610 staan tussen het randschrift op de vier hoeken leeftijds-koppen, die jeugd, volwassenheid, ouderdom en dood symboliseren.

¹⁰ *Beneficiaal-boeken van Friesland*, met geschiedkundige inleiding door J. van Leeuwen, Leeuwarden 1850.

¹¹ *Beneficiaal-boeken van Friesland*, Zevenwouden, p. 66-67.

¹² Vriendelijke mededeling H. de Jong (Archeologisch Werkgroep fan de Fryske Akademy) te Tjalleberd.

¹³ W. Friso, *Archiefonderzoek naar de kerk van Ter Idzard*, Rapport 2003, p.17.

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9286 LH Buitenpost, r.steensma@kpnplanet.nl) maakt studie van oude kerken, in het bijzonder van die in Friesland en Groningen.

Foto's: Regnerus Steensma; nr. 5: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed te Groningen.

De kerk onder dak

Foto Gerhard Bakker

In de late middeleeuwen deden dakpannen en leien hun intrede. Met name de kloosters legden zich toe op de productie van dakpannen.

Van deze gebakken dakbedekking kende men aanvankelijk twee soorten. Er zijn de vlakke daktegels, zoals die onder andere nog voorkomen in westelijk Nederland. Dit is een goedkopere uitvoering van de natuurleien. Ze hingen met een aangebakken nok aan latten en werden over elkaar gelegd of gemetseld. De tweede vorm betreft de holle en bolle pannen, de zogenaamde 'monniken en nonnen'. De holle onderpannen hingen ook met een neusje of nokje aan de panlatten, terwijl de gleuf tussen de pannen werd afgedekt door de bolle bovenpannen, die op een nokje van de onderliggende bovenpannen steunen. Deze dakbedekking is nog te zien op de kerkdaken van Bornwird en Oostrum.

Omstreeks 1450 kwam de bekende golfpan op, met een S-vormige doorsnede. Ze overlappen elkaar telkens aan één zijde. Aan de achterkant zijn de pannen voorzien van een nokje waaraan ze kunnen worden opgehangen. De leien kwamen in de Romeinse tijd al voor in Midden-Nederland. Leien vormden een dure dakbedekking, maar ze gingen langer mee en verhoogden de status van de kerk.

In Friesland zijn, in de 19e eeuw en daarna, andere dakpannen gemaakt, plat en gegolfd, die vooral in zwart geglazuurde vorm een bijzonder eigen karakter aan de Friese kerken geven. Eén van die bijzondere pannen is de Lucas IJsbrands-pan met een geschubd vlak dakvlak. De naam is ontleend aan de vermoedelijk eerste fabrikant, Lucas IJsbrands Britzel te Makkum. De pannen werden rond 1900 gemaakt. Een identiek type dakpan werd vervaardigd door de firma Draisma en De Vries te Achlum. Deze pannen waren iets kleiner en dunner dan die van Lucas IJsbrands. Ze kwamen zowel in zwart geglazuurde als in grijs ongeglaazuurde vorm voor. Al deze genoemde pannen zijn zeldzaam geworden. Ze behoren

inmiddels tot de ongebruikelijke bouwmaterialen. De onlangs gerestaureerde kerk te Kortezwaag is met geglazuurde pannen van Draisma en De Vries gedekt, nogal uniek in Friesland. Overigens vonden deze pannen ook buiten onze provincie aftrek.

Friesland heeft heel lang een vrij belangrijke dakpannenindustrie gehad. In de 19^e en begin 20^e eeuw werkten deze bedrijven gedeeltelijk met stoommachines en voor een deel met paarden- en handkracht. De fabrieken lagen in het kustgebied, in de omgeving van Harlingen, Franeker, Bolsward en Makkum, en in het noorden Dokkum en omgeving.

In 1860 telde Friesland nog 24 tichelwerken, zoals de fabrieken werden genoemd, met 485 medewerkers. In 1950 waren deze aantallen teruggelopen tot 3 fabrieken met 78 medewerkers. Momenteel is er nog één fabriek, namelijk Dijkstra Kleiwaren voor te Sneek, die op bestelling van roodbakkende (ijzerhoudende) klei de platte Friese en de golfpan maakt.

De daarvoor geschikte landerijen werden 'üttichele' (afgegraven), waarna weiland werd aangelegd. Deze weilanden werden soms 'fordollân' genoemd, een woord dat duidt op 'vergraven'. In Friesland wordt nu geen roodbakkende klei meer gewonnen. Eén van de laatste winplaatsen lag in Hichtum, maar in verband met verscherpte natuur en milieumaatregelen is de winning hier niet meer aantrekkelijk. Het Sneker bedrijf voert de klei aan uit Groningen.

Drs. H.T. Algra (Het Zool 55, 8939 BL Leeuwarden, algra291@planet.nl) is lid van het bestuur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

LITERATUUR

- J. Beisterveld en A.A. Kok, *Het monumentale dak*, Amsterdam 1948.
R.C. Hekker, 'Oude dakbedekkingen' in: *Bulletin K.N.O.B.*, 1949, p. 150-163.
K.J. van den Akker, *Van de Mond der Oude Middellzee*, Leeuwarden 1989, p. 430.

Foto Lenus van der Broek

Stichtingnieuws

Van het bestuur

VEERTIG JAAR

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

De Stichting Alde Fryske Tsjerken staat dit jaar uitvoerig stil bij haar veertigjarig bestaan. Het jubileum wordt gevierd met een reeks van activiteiten. Zo wordt op vrijdag 18 juni in Museum Martena in Franeker een dubbeltentoonstelling geopend met schilderijen van kerkinterieurs van Douwe Elias en Henk Helmantel. Verder vindt er op 28 augustus een bijzondere orgelexkursie plaats onder leiding van Theo Jellema langs vijf kerken van de Stichting in Noordwest-Fryslân. De naajaarsexcursie op 2 oktober voert vanwege het jubileum langs drie kerken van de Stichting in het noordoosten van Fryslân.

Op de oprichtingsdatum, donderdag 9 september, is er een besloten feest voor alle vrijwilligers die bij het werk van de Stichting betrokken zijn. Op 11 september vindt een excursie plaats voor de "donateurs van het eerste uur". Dit is tevens het weekend van de Open Monumentendag. Daarin zullen zo veel mogelijk kerken van de Stichting geopend zijn.

De Plaatselijke Commissies organiseren zelf ook nog jubileumactiviteiten. Kijk voor meer informatie op de website www.aldefrysketsjerk.nl onder de knop AGENDA.

Het jubileum is bovendien aangegrepen om dit blad in een nieuw jasje te steken en van een nieuwe titel te voorzien. Tegelijkertijd is er een nieuwe hoofdredacteur benoemd in de persoon van dr. R. Steensma uit Buitenpost, een van de oprichters van de Stichting. Ook de website van de Stichting is vernieuwd om de informatievoorziening te verbeteren.

Ter gelegenheid van het jubileum zendt Omrop

Fryslân in het najaar een vierdelige documentaire uit over het rijke religieuze erfgoed in Fryslân en de problematiek van de leegkomende kerkgebouwen. De serie wordt geproduceerd door Castel Media in Groningen en is mogelijk gemaakt door substantiële bijdragen van diverse cultuurfondsen.

INVENTARISATIEPROJECT "TINK OM 'E TSJERKEN"

Op 18 december 2009 heeft vice-voorzitter H.T. Algra van de Stichting Alde Fryske Tsjerken het eerste exemplaar van het rapport "Tink om 'e tsjerk" overhandigd aan gedeputeerde Jannewietske de Vries. Uit het rapport blijkt dat 74 tot 117 Friese kerkgebouwen de komende tien jaar hun kerkelijke functie zullen verliezen.

Uit het onderzoek blijkt dat de bouwkundige staat van de Friese kerken gemiddeld 'redelijk' is. Voor het onderhoud van de 550 Friese kerkgebouwen die nog in kerkelijk gebruik zijn, is in totaal € 55,4 miljoen nodig. Circa de helft daarvan is nodig voor restauraties; 191 kerkgebouwen hebben een totale restauratieachterstand van € 26,6 miljoen.

Naast ontkerkelijking spelen financiële problemen binnen de kerkelijke gemeenschappen een belangrijke rol in de problematiek van vrijkomende kerkgebouwen. Bijna de helft van de kerkbesturen die aan de enquête hebben meegewerkt, zegt voor maximaal tien jaar voldoende inkomsten te hebben voor de instandhouding van het kerkgebouw. Een op de vijf heeft zelfs nog maar voor vijf jaar voldoende inkomsten.

In ongeveer de helft van de 168 dorpen waar onderzoek gedaan is naar bestuurlijk-organisatorisch

Heropening kerk Ter Idzard op 21 mei 2010 [foto Frans Andringa]

potentieel, blijkt die bestuurskracht klein te zijn en de continuïteit twijfelachtig. De kans dat deze dorpen een herbestemming vinden voor een vrijkomend kerkgebouw, is klein. Bovendien beperken de vele dorpshuizen in Fryslân de kans dat deze kerkgebouwen voor gemeenschapsactiviteiten gebruikt kunnen worden.

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft voor het onderzoek samengewerkt met het Steunpunt Monumentenzorg Friesland, de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland, de Monumentenwacht en Doarpswurk.

In het rapport is een bijlage opgenomen met alle 770 kerkgebouwen in Fryslân die voor kerkelijk gebruik gebouwd zijn. Daarmee is Fryslân de eerste provincie die echt alle kerkgebouwen geïnventariseerd heeft. Het rapport is een pure inventarisatie en bevat geen aanbevelingen. Het is te downloaden via de website www.aldefrysketsjerk.nl.

HALFFABRIKAAT DELTAPLAN FRYSKES TSJERKEN

De problematiek van de instandhouding en het gebruik van kerkgebouwen staat in Fryslân hoog op de politieke agenda. De provincie heeft in de loop van 2009 een groepje deskundigen ingeschakeld om een advies te schrijven. Het resultaat, een rapport getiteld 'Halffabrikaat Deltaplan Fryske Tsjerken', is op 28 februari 2010 gepresenteerd aan gedeputeerde Jannewietske de Vries.

In het plan staat een groot aantal aanbevelingen gericht op het behoud en ontwikkeling van kerkgebouwen. De diverse voorstellen zijn gegroepeerd rond vijf thema's:

- samenwerking tussen alle betrokken partijen via onder meer een Deltaplatform;
- selectie van de meest waardevolle kerkgebouwen waarop de grootste inzet wordt geconcentreerd;
- het stimuleren en ondersteunen van draagvlak, door het instellen van een Deltateam, een Kennispunt en het versterken van de vangnetfunctie van de Stichting Alde Fryske Tsjerken;
- het stimuleren van het leggen van een financiële basis voor het behoud van de kerkgebouwen;
- het stimuleren van hergebruik van de kerkgebouwen.

Het Deltateam is een groep van deskundigen die zoekt naar nieuw draagvlak, ideeën en oplossingen. Bij het Kennispunt kunnen kerkciggnaren terecht voor vragen, ideeën en advies.

Het 'Halffabrikaat' is te downloaden via de website van de provincie: www.fryslan.nl.

DONATIES, GIFTEN EN LEGATEN 2009

De Stichting Alde Fryske Tsjerken ontvangt regelmatig bijzondere giften. Hieronder treft u een opsomming aan van de schenkingen van meer dan 500 euro die in 2009 gedaan zijn. Voor de volledigheid worden ook de twee

legaten vermeld, waarover in het decembernummer van de Keppelstok reeds is bericht. Bovendien wordt vermeld hoeveel de oproep heeft opgeleverd om ter gelegenheid van het veertigjarige bestaan een extra gift over te maken (stand tot en met april 2010). Het bestuur is alle gevers bijzonder erkentelijk.

donatie J. Burger, Hoorn	500,00
donatie Stichting Wiersma-Reitsma	500,00
donatie N.N.	1.000,00
gift Debatingclub Leeuwarden	400,00
gift M. Veninga, Leeuwarden	500,00
gift S.C. Wassenaar-Farr, Groningen	500,00
gift O. Spa,	500,00
gift N.N.	500,00
gift H.T.M. Lambooi, Schagen	1.000,00
git Hijenga Fonds	2.600,00
gift N.N.	10.000,00
gift N.N.	10.000,00
gift Erven Molenaar	2.005,00
legaat J. Eppinga (zie Keppelstok december 2009)	50.000,00
legaat K. Weber (zie Keppelstok december 2009)	166.557,00
Jubileumgiften (oproep Keppelstok december 2009)	
voor jubileumactiviteiten	512,50
voor restauratie Groate Kerk, Sint Jacobiparochie	1.457,50
voor donateurwerving	105,00

De Groate kerk in Sint Jacobiparochie bij het begin van de restauratie

Van de Emmakade

KERK TER IDZARD HEROPEND

Op vrijdag 21 mei 2010 is de kerk van Ter Idzard feestelijk heropend. De restauratie is voorspoedig verlopen. De officiële handeling waarmee de kerk opnieuw in gebruik genomen werd, bestond uit het starten van een korte film over het geschiedenis van het kerkje. De film is gemaakt door Johan van der Zee (bekend van het voormalige televisieprogramma 'Van gewest tot gewest'). Elders in dit blad is meer te lezen over de kerk van Ter Idzard.

RESTAURATIE KORTEZWAAG; NU NOG DE DAKRUITER?

Naast de kerk van Ter Idzard is in 2009 ook de kerk van Kortezwaag bij Gorredijk gerestaureerd. Hier zijn allereerst het dak en de westgevel onder handen genomen. Daarna bleek er voldoende geld over om de verzakking van een deel van het interieur aan te pakken met behulp van nieuwe funderingspalen. Voor de restauratie van de dakruiter waren onvoldoende middelen beschikbaar om die werkzaamheden meteen mee te nemen. Mogelijk komt hiervoor dit jaar nog extra subsidie beschikbaar uit een potje dat beschikbaar is gesteld aan de 37 organisaties die door het Rijk zijn aangewezen voor

monumentenbehoud. In afwachting van de definitieve besluitvorming hierover wordt de heropening van het kerkje van Kortezwaag nog even uitgesteld.

START RESTAURATIE GROATE KERK, SINT JACOBIPAROCHIE

De restauratie van de Groate Kerk te Sint Jacobiparochie is 29 maart 2010 van start gegaan. De officiële handeling is verricht door gedeputeerde Jannewietske de Vries, die vanuit een wiebelend bakje op 33 meter hoogte de windvaan verwijderde.

De restauratie van dak, toren en vloer kost circa 500.000 euro. De helft daarvan wordt vergoed door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Provincie Fryslân stelt 60.000 euro beschikbaar. Diverse cultuurfondsen hebben bijna 100.000 euro opgebracht. Medio mei was er nog een tekort van circa 50.000 euro.

De huurder van het gebouw, Stichting Cultureel Sintrum De Groate Kerk, heeft het moment van de restauratie aangegrepen om diverse wensen op tafel te leggen voor de modernisering van het interieur. Hiervoor is nog eens 250.000 euro nodig. De Stichting Bildtse

Molenaarraam in Schurenga [foto Gerhard Bakker]

Belangen – Bildtse Bank/Friesland Bank heeft inmiddels een bijdrage van 50.000 euro toegezegd, het vsvb Fonds nog eens 25.000 euro. Een enveloppenactie onder de 1700 inwoners van Sint Jacobiparochie heeft 7000 euro opgebracht.

In de plannen wordt uitgegaan van de vestiging van een bezoekerscentrum over het Jabikspaad in het voorportaal (100.000 euro). Samen met de Stichting Jabikspaad is hiervoor het Landelijk Genootschap Sint Jacob benaderd. Deze vereniging met 9000 leden heeft in Utrecht een informatiecentrum over de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella, waar jaarlijks 1400 belangstellenden komen. Het Genootschap heeft grote interesse om ook een steunpunt in Sint Jacobiparochie te openen. Dat moet dan dé startplaats worden van iedereen die van Sint Jabik aan de Waddenzee tot Sint Jabik aan de Atlantische Oceaan wil pelgrimeren. Het is de bedoeling dat de werkzaamheden medio november worden afgerond, zodat de opening van het informatiecentrum nog gevierd kan worden in het jaar dat het Friese gedeelte van het Jabikspaad precies tien jaar bestaat.

RESTAURATIE WIER

De provincie Fryslân heeft de kerk van Wier, jarenlang het 'laatste zorgenkindje' van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, opgenomen in een speciale subsidieregeling voor de stimulering van restauraties in de jaren 2010 en 2011. De provincie stelt samen met het Rijk 75 procent

beschikbaar van de benodigde 800.000 euro. De fondsenwerving voor de ontbrekende 200.000 euro aan subsidiabele kosten plus de niet-subsidiabele kosten wordt na de zomer van 2010 opgestart. Het doel is om de restauratie in het voorjaar van 2011 van start te laten gaan. Met de Plaatselijke Commissie, die al vele jaren actie voert om 'hun' kerk gerestaureerd te krijgen, wordt overlegd over de uitvoering van de plannen. Het bestuur van de Stichting is bijzonder verheugd dat er nu eindelijk zicht is op de restauratie van de kerk van Wier.

MEERJAREN ONDERHOUDSPANNING

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft een meerjaren onderhoudsplan gemaakt voor alle 38 kerkgebouwen. Dit plan gaat uit van een investering van ruim 2 miljoen euro in zeven jaar tijd. Hiervan wordt 65 procent door het Rijk vergoed, via de regeling Besluit Rijkssubsidiëring Instandhouding Monumenten (BRIM). De eerste aanvraag voor een groep van 22 kerkgebouwen is ingediend. De overige zestien kerken van de Stichting stromen in 2011 in de BRIM in. De Stichting wacht nu op een beschikking van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Als het Rijk akkoord gaat met het onderhoudsplan, moet de Stichting de ontbrekende 35 procent zelf opbrengen. Dan gaat het om circa 700.000 euro die in zeven jaar moet worden vergaard.

Het bestuur zoekt de oplossing in drie richtingen. Allereerst wil de Stichting met de provincie Fryslân én met de gemeenten waar de kerken van de Stichting staan, overleggen over een aanvulling van die zijde op de Rijkssubsidie. Dit naar het voorbeeld van de Stichting De Fryske Mole, die voor haar bezit ook aanvullende subsidies krijgt van de provincie en gemeenten.

Het bestuur hoopt ten tweede aan de cultuurfondsen duidelijk te kunnen maken, dat ook een bijdrage van hun kant noodzakelijk is om te voorkomen dat de kerken in verval raken. De Stichting heeft onvoldoende middelen om het onderhoud volledig uit eigen zak te kunnen betalen.

Een derde bron van inkomsten vormen de donateurs, die met hun schenkingen en legaten heel concreet kunnen bijdragen aan de instandhouding van de kerkgebouwen. Daarbij wil de Stichting nog meer dan voorheen de mogelijkheid bieden om bedragen voor de instandhouding van specifieke kerkgebouwen te bestemmen.

MOLENAARRAAM IN SCHUREGA

In de kerk van Schurega is 21 maart 2010 een gebrandschilderd raam onthuld met een afbeelding van een molen. Het is een geschenk van de kinderen van de in 2006 overleden Johan Molenaar. Hij was ruim twintig jaar secretaris van de Plaatselijke Commissie in Schurega. Het raam is vervaardigd door glasmaker Karel van der Wal uit Bakhuizen.

Johan Molenaar was afkomstig uit de Zaanstreek. Op latere leeftijd is hij verhuisd naar Fryslân. Hier wilde hij zijn verbondenheid met de omgeving vergroten door actief te worden in de Plaatselijke Commissie die werd

Interieur met rouwborden in de kerk van Friens

opgericht toen de kerk in 1983 aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken werd overgedragen.

De wens om een gebrandschilderd raam in de kerk aan te brengen, werd na zijn overlijden in vervulling gebracht door dochter Hanneke. Die had van hem een map gekregen met een eigen ontwerp. Glasmaker Karel van der Wal heeft zijn ontwerp prachtig uitgevoerd.

T. Hoekstra en P. van der Werf hebben de familie voor hun geste bedankt namens de commissie.

De molen op het raam is niet de enige in de kerk. Op het rugschot van de preekstoel is ook een molen afgebeeld. Die herinnert aan een predikant met de naam Van der Molen die ooit in Schurega heeft gestaan.

DONATEURWERVING VERLOOPT SUCCESVOL

De donateurwervingscampagne "Vitamine K(erke)+", onder het motto "Houdt uw dorp en kerk gezond", verloopt veelbelovend. De actie begon op 31 oktober 2009 en heeft tot en met april 2010 in totaal 381 nieuwe donateurs opgeleverd. Het bestuur is er bijzonder over te spreken dat het donateurbestand in deze tijd van economische malaise toch groeit. „Steeds meer mensen onderkennen hoe belangrijk het werk is dat de Stichting Alde Fryske Tsjerken doet voor al die kerkgebouwen die hun kerkelijke functie verloren hebben”, reageert voorzitter J. Kersbergen. „Het is een duidelijke blik van waardering voor onze inspanningen dat het aantal donateurs nu zo sterk toeneemt.”

De donateurwervingscampagne wordt vooral uitgevoerd door de Plaatselijke Commissies, die de 38 kerkgebouwen van de Stichting beheren. Zij proberen de dorpsbewoners te overtuigen om 'vriend' van de Stichting te worden. Ze benaderen ook alle toeristen en belangstellenden die 'hun' kerkgebouw bezoeken. Wie ter plekke besluit om donateur te worden, ontvangt een symbolisch potje Vitamine K+ (gevuld met pepermuntjes) plus een geschenkboek. De campagne loopt nog tot eind dit jaar.

DONATEURBIJENKOMST

De donateurbijeenkomst vindt dit jaar plaats op zaterdag 23 oktober in de kerk te Friens. Deze bijeenkomst zal in het teken staan van rouwborden en van de adellijke familie Van Sytzama.

Na de mededelingen over de stand van zaken binnen de Stichting Alde Fryske Tsjerken, zal een inleiding worden verzorgd door dr. Regnerus Steensma over de vorm en functie van rouwborden.

De rouwborden zijn van belang om drie redenen. In de eerste plaats leveren ze heraldische en genealogische gegevens: veel borden hebben een rijkdom aan kleurrijke familiewapens. In de tweede plaats tonen de borden een grote variatie aan doodssymbolen. In de derde plaats bezitten verscheidene borden herinneringen aan het krijgsbedrijf, hetzij gesneden in hout, hetzij voorwerpen in natura. De rouwborden in de Friese kerken

De kerk in Jouswier

vormen een belangrijke bron voor onze kennis van de sociale verhoudingen en voor het denken over de dood en de oorlog.

Na de pauze is er een tweede inleiding door dr. Kees Kuiken, over het geslacht Van Sytzama.

De familie Van Sytzama woonde in het dorp op Beslingastate, afgebroken in 1849. De kerk in Friens is tot op heden sterk verbonden met de Van Sytzama's. Er hangen dertien rouwborden van dit geslacht. Bovendien zijn buiten de kerk twee grafkelders aangelegd, die nog worden gebruikt.

De bijeenkomst begint om 14.00 uur, einde 16.00 uur. Vanwege het beperkte aantal zitplaatsen (honderd) wordt u verzocht om zich bij het secretariaat van het bureau aan te melden voor 14 oktober 2010. Dat kan via e-mail (info@aldefryskskerken.nl), schriftelijk (Antwoordnummer 76, 8900 wc Leeuwarden – een postzegel is dan niet nodig) of telefonisch (van maandag tot en met donderdag tussen 09.00 en 13.30 uur op 058-2139666). Deelname wordt toegekend op volgorde van aanmelding.

TSJERKEPAAD 2010

Het Friese landschap wordt gekenmerkt door de vele kerken. Mede op initiatief van de Raad van Kerken is Tsjerkepaad ontstaan, de openstelling van kerkgebouwen in de zomermaanden op de zaterdagmiddag. Van de ongeveer 700 kerken in Friesland doen meer dan 240 hieraan mee. Tijdens de openstelling zijn er vrijwilligers aanwezig die over de historie van de kerk

kunnen vertellen. Soms zijn er ook exposities of andere activiteiten. De kerken zijn dit jaar geopend van 3 juli tot en met 11 september op zaterdagmiddag van 13.30 tot 17.00 uur. De deelnemende kerken zijn herkenbaar aan de Tsjerkepaadvlag. Bij de vvv's en de deelnemende kerken zijn gidsen verkrijgbaar met daarin een korte beschrijving van de kerken.

Ook kunt u informatie vinden op de website www.tsjerkepaad.nl.

NAJAARSEXCURSIE 2010

De tocht voert naar drie kerken van de Stichting ten noorden van Dokkum: zaterdag 2 okt. 2010.

1 De kerken

De kerk van **Foudgum** ligt op een radiale terp. De oude kerk uit 1543 is in 1808 door de huidige kerk vervangen. De oude toren is blijven bestaan en in 1977 gerestaureerd. In de toren staat een handgesmeed uurwerk uit 1640. De preekstoelkuip is 17^e eeuw en hier staat het oudste kabinetorgel van onze provincie. Van 1859 tot 1862 preekte hier Piet Paaltjens (François Haverschmidt), vooral bekend vanwege zijn 'Snikken en Grimlachjes'.

De kerk van **Jouswier** wordt in de omgeving ook wel 'Bargehok' (varkenshok), genoemd. Tijdens het bezoek aan de kerk zal u duidelijk worden waarom. Drie altaarstenen bleven hier bewaard. Bijzonder zijn de drie grote rouwkassen maar ook het kleine huisorgel.

De kerk van Hantumhuizen

De toren in **Hantumhuizen** is rond 1200 gebouwd en het schip van de kerk in de eerste helft van de 13de eeuw. Kenmerkend voor de romano-gotiek zijn het siermetselwerk en de kraalprofielen. Het koor dateert uit de 18^e eeuw. De twee oorspronkelijke gewelven zijn vermoedelijk rond 1335 vervangen door de huidige drie. Een epitaaf dateert uit 1571.

2 De organisatie

De bussen vertrekken om 12.00 uur bij het NS station **Leeuwarden**, en zijn ca. 17.15 uur terug.

De kosten bedragen **€ 12.00 per persoon**.

Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op **postrekening 36 90 669** t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden onder vermelding van **najaarsexcursie**. Graag het aantal personen vermelden.

U ontvangt geen bevestigingsbericht, uw betalingsbewijs is ook uw bewijs van inschrijving. U kunt inschrijven tot **16 september**. Daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat laatste geldt ook voor diegenen die zich zonder te reserveren bij de bussen melden. Het is ook mogelijk om een envelop met beschrijvingen toegestuurd te krijgen. Deze ontvangt u na overmaking van € 3,75. Voor de bezoekers met eigen vervoer geldt dat men in de kerk een beschrijving kan kopen voor € 1,00.

Drs. Wim A. Bangma neemt na 22 jaar afscheid van redactie Keppelstok

TUSSEN LEESBAARHEID

EN WETENSCHAPPELIJKHEID

Hoe vermaakt dit huis de vrome zielen'. Deze spreuk in de eeuwenoude kerk van Westhem zou volgens drs. Wim A. Bangma zo boven de Keppelstok en het werk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken kunnen staan. Bangma neemt na 22 jaar afscheid van de Keppelstok. De Dokkumer oud-docent aan het middelbaar onderwijs was er voorzitter en eindredacteur van.

De spreuk in het Westhemmer bedehuis – een van de 38 eigendommen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken – stemt Bangma tot nadenken. Hoe kunnen de verhalen in de Keppelstok de donateurs en andere lezers zo 'vermaken' dat ze het blad met plezier lezen? En tegelijkertijd: hoe kan het blad wetenschappelijk verantwoorde informatie verstrekken? In dat interessante spanningsveld opereert de redactie van de Keppelstok: gedegen artikelen aanbieden en tegelijkertijd de geïnteresseerde lezer boeien.

De redactie heeft nooit verlegen gezeten om onderwerpen. Kerken in Fryslân omvatten onnoemelijk veel aspecten: de bouwstijl, de soorten preekstoelen, gebrandschilderde ramen, orgels, liturgische indelingen, rouwborden, enzovoorts.

Wim Bangma in Bornwird [foto Frans Andringa]

Wat Bangma als historicus vooral boeit, zijn de verhalen achter de gebouwen van steen en hout. Soms stuitte de redactie tijdens haar werk op een interessant vraagstuk: waarom zijn zoveel middeleeuwse kerken in de Zuidwesthoek in de 17e tot de 19e eeuw vervangen door nieuwbouw, terwijl in het noorden van de provincie de meeste middeleeuwse bedehuizen tot de dag van vandaag bleven staan? Was het Noorden in de tijd tussen de middeleeuwen en de 20e eeuw armer dan de Zuidwesthoek?

In de periode dat Bangma in de redactie zitting had, heeft het blad een behoorlijke gedaanteverwisseling ondergaan. Toen hij in november 1987 via de toenmalige stichtingsvoorzitter ir. B.H.H. Muller in de redactie kwam, droeg het blad sinds drie jaar de naam Keppelstok. De naam verwees oorspronkelijk naar een lange stok, waarmee twee of meer stuks vee bij elkaar werden gehouden. Zo is het blad, aanvankelijk 'publicatieband' geheten, de koppeling tussen stichting en lezers en de koppeling van alle informatie van de Alde Fryske Tsjerken in één magazine.

Begin jaren '90 kwam er voor het eerst kleur in de Keppelstok, namelijk op de omslag. Bangma, die benadrukt dat het samenstellen van de Keppelstok teamwerk is, ijverde voor een geheel in kleur uitgevoerd blad. Dat gebeurde enige jaren later. Tot eind jaren '90 werden de nummers van de Keppelstok in een blauwe ringband gebundeld. Tegenwoordig verschijnt de informatie in een fraai vormgegeven blad, dat in een speciaal gemaakte doos kan worden bewaard.

De woorden 'de vrome zielen' uit de spreuk van de Westhemmer kerk zijn steeds minder van toepassing in de 21e eeuw, heeft Bangma gemerkt. Mensen zijn minder goed op de hoogte van de bijbelverhalen en daarom moet er over de eeuwenoude beeldtaal in de kerken meer uitgelegd worden.

Aan de andere kant hebben de minder 'vrome zielen' toch nog een behoorlijke band met de kerken in hun omgeving. Bangma: „De tsjerken 'vermaken' ek oare minsken as de 'vrome' sielen as werkenningspunt yn it lânskip en as sintrumplak yn it doarp.” En daarmee behouden de oude Friese kerken een functie in het gemeenschapsleven.

Jaap van der Boon

Adieu dan maar...!

Met deze afscheidsgroet, van oorsprong vol religieuze zin, neemt ondergetekende afscheid van de Redactie, na 22 jaar dienst aan "Keppelstok".

Hartelijk bedankt, leden van de Redactie, voor jullie freonskip, betrokkenheid en inzet!

Hartelijk bedankt, Ulbe Zwaga, zo vertrouwd met de sacrale sfeer rond en in onze Fryske tsjerken!

Hartelijk bedankt, Rikst de Boer, voor de trouwe hulp en bijstand!

Hartelijk bedankt, auteurs, voor uw bijdragen, al ging het niet altijd van een leien (kerk)dakje!

Hartelijk bedankt, welwillende lezers, dat u de moeite nam!

Tenslotte wordt onze Stichting een warm hart en open oog toegewenst voor ons kostbaar en religieus erfgoed!

Dokkum,
Drs. W.A. Bangma

Slotplaat met bloemvaas en bazuinblazende engeltjes op de deur in Bitgum

SYTSE TEN HOEVE

Twee kerkpoortjes en een bijzondere slotplaat in Bitgum

In de zuidgevel van de kerk in Bitgum werden in 1669 twee poortjes geplaatst. Het ene was voor de gewone dorpelingen, het andere voor baron Thoe Schwarzenberg en zijn familie. Op het eerste poortje is een fraaie bronzen slotplaat bevestigd. Deze plaat was sinds 1979 zoek maar keerde in 2007 terug in Bitgum.

TERUGKEER VAN DE SLOTPLAAT

Door tussenkomst van de heer Wiert J. Berghuis keerde onlangs een bijzondere zeventiende-eeuwse slotplaat van een kerkdeur terug in Bitgum. Het is een fraai en zeldzaam, in brons gegoten stuk uit 1669. Rond het sleutelgat zien we een cartouche met kwabornament. Daarboven bevindt zich een decoratieve bloemvaas. Bazuin blazende engeltjes flankeren de cartouche. Berghuis, die voor zijn pensionering als bouwhistoricus verbonden was aan de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (thans Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed) heeft in Friesland zeer veel kerken en andere monumentale gebouwen opgemeten en in tekening gebracht, onder andere voor de vier delen over noordelijk Westergo uit de serie *Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Aan die boeken werkte hij samen met Herma van den Berg.¹

Berghuis kwam de slotplaat, die bij de Bitgumer kerkrestauratie in 1979 zoek raakte op het spoor, zocht erover met mij contact en op 19 september 2007 hebben we het bijzondere stuk overgedragen aan vertegenwoordigers van de Hervormde gemeente van Bitgum, de heren S. de Groot en J. Nijdam. Zij hebben er zorg voor gedragen dat de slotplaat weer is aangebracht op de westelijke deur in

de zuidgevel van de kerk. In die deur was het oorspronkelijke slot met sleutelgat nog aanwezig. Bijzonder is dat over de vervaardiging van de slotplaat en de ervoor gemaakte kosten iets bekend is.

GEELGIETER GABRIËL JANS

In de jaren 1669-1672 onderging de kerk van Bitgum na jarenlange voorbereidingen een ingrijpende verbouwing of beter gezegd vernieuwing. Dat gebeurde onder leiding van de kerkvoogd en grietman van Menaldumadeel Georg Frederik baron thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg (1607-1679), de bewoner van de imposante state Groot Terhorne of Martenastate aan de weg van Bitgum naar Bitgummole.

In de bewaard gebleven kerkvoogdijrekeningen van Bitgum zit een hiaat over de jaren 1660-1695, maar toch is er over de kerkbouw wel iets te achterhalen. In het omvangrijke Schwarzenbergarchief op Tresoar bevindt zich een boekje waarin baron Thoe Schwarzenberg kwitanties schreef van leveranties voor de kerkbouw.² Hij liet die door de leveranciers ondertekenen. Soms liet zijn echtgenote, Agatha Tjaerda van Starkenborgh, dat ook wel voor hem doen, want als kolonel en bevelhebber van een regiment ruiters had hij, juist ook in het 'rampjaar' 1672, zijn militaire verplichtingen wel elders. Het boekje geeft bijzondere informatie over inkoop van bouwmaterialen, bouwers aan de kerk en vervaardigers van het belangwekkende kerkmeubilair. Een van de kwitanties luidt:

"Ick ondergeschrevene bekenne ontvangen te hebben uit handen van mevrouwe Schwarzenbergh de somma van sesentwintigh Carolus guldens ter causa van twee

¹ *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst – Noordelijk Oostergo – Ferwerderadeel, De Dongeradelen, Dantumadeel en Kolumerland en Nieuw Kruisland* (Den Haag, respectievelijk 1981, 1983, 1984 en 1989).

² Tresoar, Leeuwarden. Familie-archief Thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg (toegangsnr. 326), nr. 3996. Kwitanties en aantekeningen voor leveranties voor de nieuwe kerk te Beetgum, 1644-1673.

Bitgum: de toren dateert uit de 16^e eeuw, de kerk uit 1669. Links de ingang voor het gewone volk, rechts die voor de baron

snaeckscoppen, de ringen en plaeten van de slotten van beide kerckdeuren tot Beetgum, oirconde mijn hand heden den 19 Augusti anno 1669 Gabriel Jans 26-0-0. Gabriël Jans”.

Aangenomen moet worden dat Gabriël Jans de maker is van de slotplaat. Deze geelgieter duikt in de archieven van de Staten van Friesland op wanneer hij in 1687 een bedrag van 240 carolusguldens betaald krijgt voor het maken van ‘de coperen schilden, waerna de netten sullen moeten worden gebreijdt’ voor de schakel- en zcinvisserij en visserij op baars.³

TWEE POORTJES

In de zuidgevel van de Bitgumer kerk werden in 1669 twee classicistische poortjes geplaatst. Het westelijke was bestemd om gebruikt te worden door de dorpelingen. Het oostelijke, dat toegang gaf tot het in de zeventiende eeuw nog afgescheiden koor van de kerk, gaf baron Thoe Schwarzenberg en zijn familie de mogelijkheid hun herenbank te bereiken. Het koor met de familiegrafkelder, epitaaf en rouwborden was een soort

Opschrift en wapen boven het poortje voor de baron

mausoleum van de familie Thoe Schwarzenberg en hun voorvaders uit het geslacht Martena.

HET WESTELIJKE POORTJE

Dit korbogige poortje, gemaakt ten gebruike van de ter kerke gaande dorpelingen, wordt afgedekt door een fronton, dat een bekroning heeft in de vorm van een doodshoofd. In het fronton zien we namen en afgehakte wapenschilden alsmede een opschrift betreffende de driehoofdige bouwcommissie voor de kerk. Opvallend is in de sluiting van de poortboog een uit zandsteen gebeeldhouwde, opengeslagen bijbel met als opschrift de woorden die Jacob te Bethel uitriep na zijn droom (Genesis 28:17): DIT IS NIET / DAN EEN HUIS / GODES END / DIT IS DIE / POORTE DES HEMELS.

Dit is het poortje waarvan de slotplaat afkomstig is en waarop hij weer is aangebracht, vlak bij de prachtige, zeer expressieve, in brons gegoten leeuwenkop met in de muil de handgreep van de deurklink. Zo'n leeuwenkop is ook aangebracht aan de deur in het tweede poortje.

HET OOSTELIJKE POORTJE

Dit poortje is welhaast identiek aan het eerste. De deur draait evenwel de andere kant uit om de familie Thoe Schwarzenberg een onbelemmerde doorgang te bieden naar haar herenbank. Het opschrift in het fronton betreft Georg Fredrick, baron thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg en zijn wapen is geschilderd. Onder het fronton ook hier een opengeslagen bijbel met de tekst uit I Koningen 8:18: DEWYL HET / IN U HERTE / GEWEEST IS / MYNEN NAAM / EEN HUIS TE / BOUWE HEBT / WELGEDAAN. Over de beide teksten op de poortjes werd op 15 oktober 1672 (Oude Stijl) geprekeet bij de ingebruikname van de kerk.

De tussen de poortjes geplaatste gevelsteen vermeldt, dat de eerste steen voor de kerk op 7 april 1669 werd gelegd door Isabella Susanna, baronesse thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg. Zij ligt in de grafkelder in de kerk begraven naast haar man Gustaff Carlson, graaf van Boringen en heer tot Lintholm, een onechte zoon van koning Karel x Gustaff van Zweden.

³ Tresoar, Leeuwarden. Archief Staten van Friesland (toegangsnummer 5), nr. 2360. Resoluties Gedeputeerde Staten van Friesland, 20 augustus 1687 en nr. 2682. Register op de betalingsordonnanties op de ontvanger van de consumptiën 1685-1692, extra-ordinaris, 2 september 1687.

Opschrift en wapen boven het poortje voor het gewone volk

VERGELIJKINGEN

We kennen in Friesland meer zeventiende-eeuwse kerkpoortjes, waarin de oorspronkelijke, genagelde deur zich nog bevindt. Fraai deurbeslag van gegoten brons, onder andere in de vorm van leeuwenkoppen, putti en 'snaeckskoppen'⁴ is zeldzaam. Een vergelijking met een poort met beslagen deur in het nabij Bitgum gelegen Dronryp dringt zich op.

Het werk hier is evenwel ouder dan dat in Bitgum. De zoon van de plaatselijke predikant Theodorus Petri, de Franeker steenhouwer Johannes Theodori, leverde er in de jaren 1650-1651 voor 486 carolusguldens het steenhouderswerk voor. De expressieve bronzen leeuwenkop met de handgreep voor de deurklink werd gemaakt door de koperslager-/gieter Hendrick Jansen, die er 26 carolusguldens voor beurde.⁵ Ander werk van zijn hand, naar het lijkt uit 1639, vinden we waarschijnlijk (in geschonden staat) terug aan de toegangsdeuren tot de voormalige Westerkerk (thans Theater Romein) aan de Bagijnestraat in Leeuwarden.

Beeldhouwwerk en gietwerk in Bitgum wijken echter af van dat in Dronryp en Leeuwarden. Om vergelijkingen te kunnen maken moeten we in Leeuwarden kijken naar een ander kerkgebouw, namelijk de Waalse Kerk.

JAN SJOERDTS HAACKMA

In het hiervoor al geciteerde bundeltje kwitanties en aantekeningen betreffende de kerkbouw in Bitgum staan behalve de betaling aan Gabriël Jansz. voor zijn gietwerk ook op 26 november 1669 drie uitgavenposten voor hardsteen en steenhouderswerk, namelijk voor totaal 235 carolusguldens aan Jan Sjoerds Haackma voor 'Bentemer steen' en arbeidsloon. Hij was de zoon van Sjoerd Ages Haackma (Suffridus Atonis Haecma), die sinds 1653 'landschapsstenhouwer' en sinds 1655 geadmitteerd

Het poortje voor het gewone volk

landmeter was en medewerker aan de vervaardiging van de Schotanusatlas van 1664.⁶ Jan Sjoerds Haackma werd in 1670, evenals zijn vader daarvoor in 1640, lid van het Leeuwarder Metselaars- en Steenhoudersgilde. Hij is ongetwijfeld de vervaardiger van de zandstenen bekroningen van de poortjes in Bitgum. Opvallende elementen daaraan zijn de gebeeldhouwde opengeslagen bijbels met teksten. In Leeuwarden vinden we in de boogsluiting van een vergelijkbaar poortje ook zo'n bijbel met een tekst, namelijk in de gevel van de Waalse kerk. Daar staat, uiteraard in het Frans, VENEZ MONTONS / A LA MONTAGNE DE L' / ETERNEL A LA MAISON / DU DIEU DE JACOB / ESAIE II : III (Laten we optrekken naar de berg van de HEER, naar de tempel van Jacobs God, Jesaja 2:3). Het korfbogige poortje is omlijst door pilasters met eenvoudige lijstkapitelen, een daarop rustende dekplaat en een fries, en daarboven een driehoekig fronton.

Het poortje in Leeuwarden zal zijn gemaakt door vader Sjoerd Ages Haackma. De steenhouwer zal zijn classicistische poortontwerp hebben ontleend aan voorbeelden van de beroemde Italiaanse bouwkundige Vincenzo Scamozzi (1548-1616) wiens architectuurtractaat in Nederland voor het eerst werd uitgegeven te Amsterdam in 1640 als *Grondregelen der bovconst, ofte de uytnemetheyt van de vyf orders der architectura*. Anders wel aan *De vyf Colom-Orden, met derzelver Deuren en*

⁴ Met 'snaeckskoppen' worden harlekijnskoppen of fantasiekoppen bedoeld.

⁵ Tresoor, Leeuwarden. Archief Hervormde Gemeente Dronryp (toegangsnr. 244-19), nr. 82. Kerkvoogdijrekeningboek 1597-1969 over de jaren 1650-1651.

⁶ Henk Holsbrink, 'De gevelstenen van Sixtus Gravius en Sjoerd Haackma' in *Fryslân* xv-2 (Leeuwarden, 2009), blz. 16-20.

Met een citaat uit het Oude Testament (1 Koningen 8:18) prijst Georg Fredrick baron toe Schwartzenberg en Hohenlandsberg zijn eigen werk

Leeuwenkop op de deur van de Westerkerk in de Bagijnestraat in Leeuwarden

Bronzen leeuwenkop met handgreep in de muil op de oostelijke deur in Bitgum

Poorten van Scamozzi's Nederlandse navolger Symon Bosboom (1614-1662). Haeckma voegde een eigen element toe in de vorm van de bijbel met opschrift.

De voormalige kerk van het Witte Nonnenklooster in Leeuwarden was na de Reformatie van 1580 een tijdlang schoolgebouw, maar kreeg in de loop van de zeventiende eeuw de bestemming van Waalse of Franse kerk omdat er zich veel Franssprekenden in Leeuwarden vestigden, verbonden als zij onder andere waren aan het Stadhoudelijk Hof en aan het militaire garnizoen in de stad. Er was blijkbaar reeds eerder een Franse kerk in Leeuwarden, want in 1638 schonken Gedeputeerde Staten van Friesland daarvoor 150 carolusguldens voor een gebrandschilderd glas door Gerryt Ariens.⁷ De Staten besloten in 1659 tot de inrichting van de oude kloosterkapel tot Franse of Waalse kerk en namen daarvoor de kosten voor hun rekening.

Soms staat in de Registers van Betalingsordonnanties aangegeven, dat de betalingen door de Staten specifiek voor het kerkgebouw waren, onder andere op 17 mei 1661 aan geelgieter Ticerd Tierx 225 carolusguldens en vijf stuivers voor de kroonluchters of op 18 mei 1661 aan klokgieter Jurjen Balthasar 262 carolusguldens en tien stuivers voor de luidklok. Op andere plaatsen zullen de kosten opgenomen zijn in totale rekeningen, zoals die van de landschapskistemaker Gerryt Ipes Nijhof, die op 18 augustus 1659 een bedrag van 924 carolusguldens en 9 stuivers ontving, ongetwijfeld mede voor de preekstoel en de banken in de Waalse Kerk. De

landschapssteenhouwer, onze Sjoerd Ages Haeckma, ontving op 18 augustus 1659 een bedrag van 462 carolusguldens en 14 stuivers, op 9 oktober 1661 verder 72 carolusguldens en 9 stuivers en op 9 februari 1661 ten slotte 495 carolusguldens en 9 stuivers, ongetwijfeld mede voor zijn werk aan de Waalse kerk.⁸

Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat de steenhouwer Sjoerd Ages Haackma, die 1678 overleed, zich in de loop van zijn leven steeds meer concentreerde op het landmeterswerk en dat zijn zoon Jan (Johannes) Sjoerds Haackma het werk in de steenhouwerij voorzette. Toen hij in 1669 in Bitgum voor de kerkpoortjes werd betaald, had hij de gildeprouf nog niet eens afgelegd en mocht hij niet als meester optreden. Hij moet de poortjes in samenwerking of in navolging van zijn vader hebben vervaardigd met diens ontwerp van het poortje van de Waalse Kerk uit 1659 als voorbeeld.

We vinden onze geelgieter Gabriël Jans niet terug in de betalingsordonnanties betreffende de Waalse Kerk. Wel de slotmaker Idsert Roelofs, die op 9 februari 1661 van Gedeputeerde Staten 307 carolusguldens en 11 stuivers beurde en ook 'coperslager' Dirck Metz, die op 18 augustus 1659 54 carolusguldens en tien stuivers ontving, op 9 februari 1661 verder 230 carolusguldens en 3 stuivers en op 9 oktober 1661 nog eens 117 carolusguldens en 14 stuivers. Wellicht maakte hij de leeuwenkop op de deur van de Waalse kerk. Die is ook uit een andere vorm gegoten dan de kop in Bitgum.

Sytse ten Hoeve (sthoeve@xs4all.nl) was tot 2006 directeur van het Fries Scheepvaart Museum in Sneek. Hij publiceert over Friese kerken en over onderwerpen op het gebied van Friese kunstgeschiedenis, monumenten(zorg) en (kerk)geschiedenis.

Foto's: Regnerus Steensma

⁷ Tresoar, Leeuwarden. Archief Staten van Friesland (toegangsnummer 5), nr. 2672. Register van betalingsordonnanties op de ontvanger-generaal van de kloostergoederen 1637-1642, 4 mei 1638.

⁸ Tresoar, Leeuwarden. Archief Staten van Friesland (toegangsnummer 5), nr. 2677. Register op de betalingsordonnanties van de ontvanger-generaal van de consumptiën 1655-1661.

Weidum, interieur naar het oosten met een inrichting uit het begin van de 18de eeuw. Tegenover de preekstoel met doophek uit 1712 staat de Burmaniabank uit 1708.

REGNERUS STEENSMA

Pracht en functie van het monumentale doophek

Herwaardering van een monumentaal 'obstakel'

In onze oude kerken is de preekstoel omgeven door een hekwerk, doophek genaamd. In de totale opbouw van de inrichting heeft dit hek een belangrijke functie, terwijl het ook dikwijls sierlijk snijwerk bezit. In de vorige eeuw zijn verschillende hekken opgeruimd bij een nieuwe inrichting van de kerk. De laatste jaren is er sprake van herwaardering en zijn er zelfs nieuwe hekken geplaatst. Er dreigen echter nieuwe gevaren.

FUNCTIE EN VORM VAN HET DOOPHEK

Toen in de 17de eeuw in veel kerken een inrichting tot stand kwam voor de protestantse eredienst, vormde het hek rond de preekstoel bijna een vast gegeven. De reden voor plaatsing was vooral dat men het niet wenselijk vond dat de kerkgangers dichtbij of soms pal onder de kansel gingen zitten, wat in een tijd met veel losse stoelen nogal eens gebeurde. Vaak vond de doop plaats bij de voet van de preekstoel binnen de ruimte van het hek, waardoor de naam doophek ontstond. Deze ruimte werd ook gebruikt voor de plaatsing van de banken voor de kerkenraad. Ook nu is het nog wel gebruikelijk om te zeggen dat iemand 'in het hek' zit om aan te duiden dat hij of zij ouderling of diaken is. Dit gold niet voor kerkvoogden die als regel elders in de kerk een voorname plaats hadden.

Naast de gebruiksfunctie heeft het doophek een belangrijke functie als onderdeel van de monumentale inrichting. Het vormt de overgang van de hoge preekstoel naar de lage banken en brengt differentiatie aan binnen het geheel van het meubilair. Terwijl de preekstoel een gesloten kuip heeft en de banken strakke lange rugbalken of achterschotten, is het doophek open met een tintelend lijnenspel. Het heeft bijna overal een gesloten

onderstuk met paneelwerk en een open bovenstuk met een rij balusters.

PLAATS ROND DE PREEKSTOEL AAN DE ZUIDZIJDE VAN HET SCHIP

In de meeste oude kerken staat de preekstoel aan de zuidzijde op ongeveer tweederde uit het westen, vaak op de plaats waar hij in de katholieke tijd ook al stond. Als regel staat een doophek aan de zijkanten en voorzijde van de preekstoel en samen dragen zij aanzienlijk bij aan de geleding van de ruimte. Tegenover de preekstoel staat in veel kerken een forse herenbank. Deze bank en de preekstoel geven dieptewerking aan het interieur. De meeste herenbanken hebben aan de voorzijde een zelfde soort afsluiting als het doophek: een schot met paneelwerk beneden en balusters boven. Op die wijze is er een optische verbinding tussen de meubels aan beide kanten van het middenpad. Preekstoel met doophek aan de ene zijde en de herenbanken aan de andere zijde vormen vaak een monumentaal en evenwichtig geheel. Tegelijk is het afspiegeling van het wereldlijk tegenover het geestelijk gezag, ofwel de adel en voorname boeren tegenover de dominee en de kerkenraad.

De hier beschreven situatie vindt men terug in veel monumentale interieurs uit de 17de en 18de eeuw waar Friesland rijk aan is en die als een van de kenmerken van de kerkbouw in Friesland beschouwd mogen worden. Om de top tien te noemen: Achlum, Aldtsjerk, Bears, Burgwerd, Huizum, Kimswerd, Marssum, Ternaard, Weidum en Wommels.¹ Interessant in dit rijtje is Huizum. Hier staat een preekstoel uit het midden van de 16de eeuw, dus nog uit de katholieke tijd, met een doophek uit de 17de eeuw.

1 In Wommels is de voorzijde van het doophek verwijderd.

Ternaard, interieur naar het westen met een inrichting die grotendeels dateert uit ca. 1660. Tegenover de preekstoel met doophek de Ayilva-bank. Bij de preekstoel en de bank zijn de panelen versierd met ebbenhout

HEK VOOR DE PREEKSTOEL AAN HET EINDE VAN DE RUIMTE

Bij nieuwbouw in de 18de en 19de eeuw werd in veel kerken de preekstoel niet meer aan de zijkant maar aan het einde van de ruimte geplaatst. De belangrijkste reden was dat predikanten aan deze opstelling de voorkeur gaven omdat ze dan hun gehoor recht tegenover zich hadden en niet meer naar verschillende kanten hoefden te kijken. De ruimte voor de preekstoel werd afgesloten met een doophek tussen de beide zijmuren. Meestal betekende dit een verarming van de inrichting in vergelijking met de plaatsing aan de zijkant. De geleding met dieptewerking ging verloren ten koste van een ruimte met twee lange rijen banken. Ook heeft dit rechte doophek niet de kracht van het hek aan de zijkant in een U-vorm.

De plaatsing van de preekstoel aan het einde gebeurde zowel bij nieuwbouw, bijvoorbeeld in Westhem in 1708 en Zweins in 1783, als bij verbouw. In 1873 plaatste men in Harich de preekstoel pal voor het monument in de oostmuur, wat ook in Hichtum is gebeurd. In Raard werd de opstelling in 1909 veranderd en preekstoel verplaatst naar de oostmuur. Het fraai bewerkte rococo-doohek uit de 18de eeuw kwam toen dwars in de ruimte te staan.² In Wolvega gebeurde dit nog in 1938-1939 en werd het 17de-eeuwse doophek afgebroken.

VERSCHILLEN IN VORMGEVING

De vormgeving van het doophek in de Friese kerken is in 1985 beschreven door Sytse ten Hoeve.³ De hoofdlijnen van zijn beschrijving zijn de volgende. De balusters zijn meestal gedraaid, maar er komen ook andere vormen

voor. In Makkum (17de eeuw) hebben ze een tulpvorm, in Lemmer (18de eeuw) een vaasvorm en in de tijd van de rococo (derde kwart 18de eeuw) is er een voorkeur voor S-vormige balusters, bijvoorbeeld in Dantumawoude en Holwerd. Soms vindt men in het bovendee van het hek geen balusters, maar opengewerkt bladvormig snijwerk, bijvoorbeeld in Bitgum en Mantgum. In de 19de eeuw heeft men in een aantal kerken een eenvoudige vulling van gietijzer aangebracht, bijvoorbeeld in Ee en Engwierum. In sommige kerken is het hek geheel gesloten, bijvoorbeeld in Easterein.

In Holland vindt men in verscheidene kerken een fraaie koperen boog boven het toegangsdeurtje, doophek genaamd. Deze boog geeft een extra accent aan het betreden van de ruimte en vormt een element van stevigheid tussen de twee delen die gescheiden worden door het deurtje. In Friesland komt een dergelijke boog maar weinig voor. Soms is hij van koper, bijvoorbeeld in Koudum (midden 17de eeuw), soms van ijzer, bijvoorbeeld in Hantum (1862), soms van hout. Op veel doophekken staat een lezeaar waarbij voorheen de bijbellesing plaatsvond tijdens de kerkdienst, vaak door de schoolmeester. Meestal is deze lezeaar van hout, soms van koper, bijvoorbeeld in Dokkum.

AFBRAAK VAN DOOPHEKKEN VANWEGE EEN LITURGISCH PRINCIPE

Tussen 1940 en 1970 is in Friesland een aantal monumentale doophekken afgebroken. Dit was het gevolg van de invloed van de Liturgische Beweging in de Hervormde kerk. In reactie op een kerkdienst die sterk gedomineerd werd door de preek streefde deze beweging naar een

² R. Steensma, 'De tsjerke fan Raard (Raerderhim) nou en carti-ids', in: *De Vrije Fries*, 50 (1970), p. 73-82. In Raard worden bij de huidige restauratie preekstoel en hek weer naar de oude plaats teruggebracht.

³ S. ten Hoeve, 'Doohekken' in: S. ten Hoeve, G.P. Karstkael en R. Steensma (red.), *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, Baarn 1985, p. 107-109.

evenwichtige verhouding tussen woordverkondiging en sacramentsbediening. Zij vond dat de avondmaalstafel een duidelijke en permanente plaats in het kerkinterieur moest krijgen als symbool van het sacrament. De tafel moest bij voorkeur in het koor aan het einde van het schip staan op een iets verhoogde plaats, zodat alle kerk-gangers hem goed konden zien. De preekstoel zou dan moeten staan op de grens van koor en schip als symbool van de vertolking van het sacrament naar de gelovigen, of in de woorden van Van der Leeuw: 'De kansel is de opening van de altaar ruimte naar de gemeente toe'.⁴

Bij verschillende restauraties van kerken in het midden van de vorige eeuw stond ter plaatse een predikant die sympathiseerde met de denkbeelden van de Liturgische Beweging en deze graag in de eigen kerk in praktijk wilde brengen. Dit gebeurde bij de restauratie in Workum (1939-1951) door ds. A. de Jonge⁵, in Bolsward (1948-1955) door ds. H. Kreb⁶ en in Augustinusga (1955-1957) door ds. L. Hylarides⁷. In Jistrum (1947-1949) gebeurde het vooral op instigatie van architect A. Baart Jr. die toen ook bij de herinrichting in Bolsward betrokken was, en in Burgum (1952-1957) door burgemeester en lid van de restauratie-commissie W.M. Oppedijk van Veen. Oppedijk van Veen was daarvoor burgemeester in Workum en had daar zijn ideeën opgedaan bij ds. De Jonge.

In deze kerken verschoof de preekstoel van de zuid-zijde in het schip naar de noordzijde bij de koorgrens. Men vond dat het doophek op die plaats een sta-in-de-weg naar het koor zou vormen en het werd derhalve opgeruimd. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de predikanten steun kregen van de architect en de directie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Deze vonden dat in de oude kerken de gerichtheid van de middeleeuwse architectuur naar het koor hersteld moest worden. Zij waren daarom voorstanders van de nieuwe inrichting, op de koop toenemend dat die ten koste ging van fraai historisch protestants meubilair.

De eerste grote kerk in Friesland waar de preekstoel uit het schip naar de koorgrens verschoof, was Franeker tijdens de restauratie van 1943 tot 1945. De drijvende kracht was hier waarschijnlijk ds. L.H. Ruitenbergh, die in 1946 naar den Haag vertrok als perspredikant van de Hervormde kerk. Franeker vormt echter in zoverre een uitzondering dat hier het doophek bewaard bleef. Het staat nu deels op de koorgrens met een brede opening in het midden, deels links van de preekstoel als afscheiding met de noordbeuk.

AFBRAAK VAN DOOPHEKKEN OM PRAKTISCH LITURGISCHE REDENEN

Naast deze vijf in het oog springende doophekopruimingen werd ook in verschillende andere kerken het doophek afgebroken zonder dat er sprake was van een verplaatsing van de preekstoel. De reden was bijna overal dat men meer liturgische werkruimte wilde hebben.

Workum, bij de restauratie in 1939-'51 werd de preekstoel uit het schip verplaatst naar de koorgrens. Het doophek werd toen verwijderd maar wel bewaard en in 1994 herplaatst. Het vormt nu een fraaie omlijsting van de preekstoel (1718). Op de achtergrond een deel van het koorhek uit 1569

Dantumawoude, in 1775 kreeg de kerk een nieuw koorsluiting. Daar-in plaatste men toen een nieuwe preekstoel en een doophek tussen de zijmuren, beide met rococo-ornamenten

Ruimte voor een avondmaalsviering bij een vaste tafel, ruimte voor opstelling van een zangkoor, ruimte voor een groep kinderen rond het doopvont bij de doop, ruimte voor een leken spel e.d.. Vrij algemeen was de gedachte dat de kerkdienst minder een onemanshow moest zijn en de gemeenteleden actiever bij de dienst betrokken moesten worden. Daarvoor moest ruimte gemaakt worden.

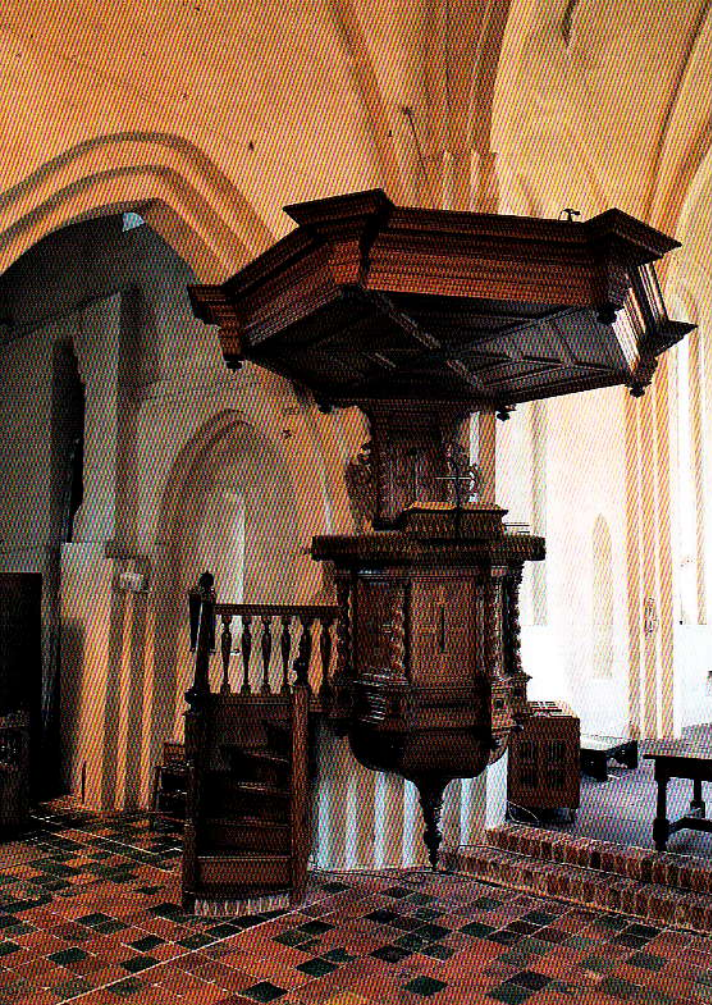
Deze wens was begrijpelijk, maar bij de praktische realisatie was er niet altijd voldoende respect voor het historische meubilair, met name niet voor het doophek. Men moet hierbij de situatie kerk voor kerk beoordelen. Dat in Waaxens (D) het hek verdween bij de restauratie van 1962-1963 is te begrijpen, gezien de beperkte ruimte in de kleine kerk. Dat begrip is niet op te brengen voor

⁴ G. van der Leeuw, *Liturgiek*, Nijkerk 1940, p. 37.

⁵ R. Steensma, *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken*. Baarn 1982. P. 56-64.

⁶ Steensma, *Opdat de ruimten meevieren*, p. 73-78.

⁷ R. Steensma, 'Ds. L. Hylarides en de restauratie van de tsjerke yn Stynsgea', in: Ph.H. Breuker en M. Zeeman (red.), *Freonen om ds. J. J. Kalma binne. Stúdzjes, meast oer Fryslân, foar syn stiftensawentichste jierdei*, Ljouwert 1982, p. 158-164.

Burgum, interieur naar het koor met de inrichting sinds 1957. De preekstoel is verplaatst naar de koorgrens, terwijl het doophek is verdwenen. Daardoor hangt de preekstoel nu kaal in de ruimte

Blijde, situatie sinds 1959. Door de verwijdering van het doophek hangt de preekstoel optisch te hoog en verloren in de ruimte

de hekafbraak in grote kerken als die in Jorwert (1951-1956) en Blijde (1959). Hier was voldoende ruimte in het brede middenpad of in het koor dat ook ontruimd werd. In beide kerken werd vrij ruig omgesprongen met het historische meubilair. In Jorwert verving architect J.J.M. Vegter een groot deel van de banken door stoelen en in Blijde deed architect P.L. de Vrieze hetzelfde. Beide kerken hebben nu een tamelijk kaal en kil interieur. Ook van een aantal andere kerken moet gezegd worden dat verwijdering van het doophek om de werkruimte niet direct noodzakelijk was, bijvoorbeeld Ballum en Oudwoude.

In verschillende kerken waar een doophek stond vóór de preekstoel aan het einde van de ruimte, is dat om dezelfde reden afgebroken. Soms was het een fraai geheel, soms tamelijk eenvoudig. Bij deze opstelling is afbraak soms begrijpelijker, want in deze situatie was de liturgische werkruimte vaak zeer beperkt. Kerken waar dit gebeurde zijn o.a. Aalsum, Deinum, Exmorra en Marrum. In Deinum (1972) en Exmorra (1966) werd de preekstoel verplaatst van de oostmuur naar de noordzijde bij de koorgrens. In Marrum werd de preekstoel in 2000 weer teruggezet op oude plaats aan de zuidzijde, echter zonder doophek.

HERWAARDERING VOOR HET DOOPHEK

De laatste twintig jaar is er een herwaardering voor het doophek gekomen. Dit begon bij architecten van

Monumentenzorg die in verschillende plaatsen hun waardering voor het hek als onderdeel van de totale inrichting op de kerkelijke gemeente wisten over te brengen. In steeds meer gemeenten wordt men zich bewust dat bij de waardering voor een kerkruimte en daarmee bij een welbevinden tijdens de kerkdienst, niet alleen het technisch gebruikaspect van belang is, maar ook het geheel van de sfeer in de ruimte. Sfeer en karakter worden in niet geringe mate mee bepaald door de vorm en plaats van het historische meubilair. Gelukkig zijn verschillende kerkenraden ervan overtuigd geraakt dat men omwille van de goede sfeer soms enige praktische belemmeringen op de koop toe moet nemen.

In Grou was de preekstoel in 1908 verplaatst van de zijkant naar de oostzijde en het doophek deels opgeruimd. Bij de restauratie van 1992 zette men een preekstoel van elders (Gorredijk) op de oude plaats, daar die van Grou te veel vertimmerd was. De preekstoel werd omgeven door een doophek, deels oud, deels nieuw in oude stijl. Hetzelfde gebeurde in Oudemirdum. De preekstoel was hier in 1926 in het koor geplaatst en in 2000 werd hij teruggezet naar de zijkant van het schip en van een doophek voorzien. Rond 1950 had men in Workum het doophek wel verwijderd, maar gelukkig niet opgeruimd doch bewaard. In 1994 nam men hier initiatief het te restaureren en te herplaatsen, wat heel goed mogelijk bleek te zijn bij de preekstoel op de koorgrens. Het doophek vormt in deze grote ruimte een

organische omlijsting van de preekstoel wat een bijzonder monumentaal geheel opgeleverd heeft.⁸

Ook ten aanzien van de hekken dwars voor de preekstoel aan het einde is men de laatste jaren voorzichtiger geworden. Bij de restauratie van de kerk in Balk in 1996-1997 werd het middenstuk losgekoppeld van de zijstukken, tegen de voorkant van de avondmaalstafel geplaatst en verrijdbaar gemaakt. Hek met tafel kunnen vrij eenvoudig verschoven worden in de richting van de preekstoel zodat vóór het hek een flinke werkruimte ontstaat. Het is een oplossing van architect Jelle de Jong, die ook verantwoordelijk was voor de herinrichting in Grou en Oudemirdum. Hij nam verder de moeite zijn beweegreden op schrift te stellen.⁹ De laatste jaren is er in sommige kerken een nieuw doophek gekomen nadat het oude in het verleden was afgebroken. Zo kwam in Nieuwehorne een nieuw hek in 2000 na afbraak in 1956, terwijl Surhuisterveen in 2007 een nieuw hek kreeg na afbraak in 1982.

FLEXIBELE TUSSENOPLOSSINGEN

Rond 1995 was in IJlst meer ruimte gemaakt door de zijanten van het doophek iets in de korten en de voorkant op te schuiven in de richting van de preekstoel. Dit bleek in de praktijk niet goed te werken omdat de avondmaalstafel binnen het hek staat en er te weinig ruimte rond de tafel is. In 2008 kwam de wens op om het hek in zijn geheel te verwijderen, maar de kerkenraad kon ervan overtuigd worden dat dit ten nadele van het interieur zou zijn. Men vond een goede tussenoplossing door de beide delen van de voorkant draaibaar te maken aan de hoekzuilen en van wieltjes te voorzien. Deze beide delen zijn nu meestal naar de zijkant gedraaid met de tafel ertussen. Er is zo voldoende ruimte rond de tafel die goed zichtbaar is en het hek bleef bewaard. In Noordwolde heeft men in 1966 de zijanten iets ingekort terwijl hier voldoende ruimte is in het brede middenpad en in het koor, waar de tafel staat.

In sommige kerken heeft men meer ruimte gemaakt door een brede opening in de voorzijde van het doophek te maken. Dit gebeurde o.a. in 1968 in Holwerd en in 1976 in Anjum.

Het systeem om het hek draaibaar te maken is ook toegepast bij sommige hekken die dwars voor de preekstoel aan het einde staan. Dit is al lange tijd het geval in Twijzel, sinds 1999 in Sandfirden en sedert 2007 bij het nieuwe hek in Surhuisterveen. Deze oplossing is juist geschikt voor dit type hekken omdat ze met de uiteinden aan de muur bevestigd zijn. Het systeem met een draaibaar hek is te verkiezen boven een volledig demonstabiel hek, daar dit in praktijk vaak verdwijnt.

IN HUIZUM DREIGT EEN RAMP

Bij de herwaardering voor het doophek als waardevol onderdeel van het monumentale meubilair zou men

Surhuisterveen, inrichting sinds 2007. In dat jaar werden de banken van 1982 verwijderd en vervangen door banken in oude vormen met zwarte bolknoppen en enige rijen stoelen. Tussen de zijmuren plaatste men een nieuw doophek in de vormgeving van het oude. De beide delen kunnen naar de muur draaien als er meer ruimte gewenst is

Holwerd, in 1968 schiep men hier meer ruimte rond de avondmaalstafel door het rechterdeel van het doophek een aantal meters te verplaatsen. De inrichting dateert hier uit de bouwtijd van de kerk: 1776

denken dat het gevaar van afbraak, zoals die het verleden dikwijls heeft plaatsgevonden, nu wel voorbij zou zijn. Helaas is dat niet het geval. In verschillende kerkelijke gemeenten wordt momenteel gediscussieerd over een herinrichting van de kerk. De voornaamste drijfveer is het verlangen naar meer liturgische werkruimte en daarbij wordt het doophek meer dan eens als een lastig obstakel beschouwd.

Deze problematiek speelt met name in gemeenten waar in het kader van de PKN-vorming de gereformeerden en hervormden zijn gefuseerd. In een aantal dorpen heeft men besloten de oude hervormde kerk in stand te houden als zijnde een monument, en de gereformeerde af te stoten. De gereformeerden gaan daar nu ter kerke gaan in de 'hervormde kerk'. Over het algemeen waren zij niet gewend aan een monumentaal historisch interieur en als gevolg daarvan hebben ze soms moeite om een goede afweging te maken tussen de voordelen van de charmante sfeer en de nadelen van praktische beperkingen.

⁸ J.D.Th. Wassenaar (red.), 1951 *St. Gertrudiskerk Workum 2001*, Workum 2001, p.57.

⁹ J. de Jong, 'Functionaliteit, monumentaliteit en architectuur' in: J.E.A. Kroesen en R. Steensma (red.), *Nieuwe vieringen onder oude daken. De spanning tussen liturgie en monumentenzorg*. Groningen/Tilburg 2004, p. 74-87.

Huizum, interieur naar het westen. Tegenover de preekstoel een drietal herenbanken waarvan de rechtse waarschijnlijk uit de 16de eeuw dateert. Een monumentaal geheel

Een voorbeeld van een dergelijke discussie die momenteel speelt is het plan voor de herinrichting van de kerk in Huizum. In het voorgaande is reeds opgemerkt dat de preekstoel met een Latijns opschrift hier nog dateert uit de katholieke tijd. Hij is omgeven door een doophek uit de 17de eeuw. Tegen de noordmuur staan drie herenbanken. De herenbank tegenover de preekstoel heeft gotische briefpanelen en een Latijns opschrift en dateert waarschijnlijk met de preekstoel uit het midden van de 16de eeuw.¹⁰ De andere twee dateren uit de 17de eeuw. Een aantal van de gewone banken heeft renaissance wangstukken. Bij de restauratie van 1960/61 zijn enkele wijzigingen in de opstelling aangebracht en zijn enige banken vervangen door stoelen, maar het totaalbeeld bleef intact. Tot op heden vormt de inrichting van deze kerk een zeer gaaf ensemble, een uiterst monumentaal geheel.

Ook hier speelt de vraag naar meer liturgische werkruimte en in het kader daarvan zijn verschillende plannen gemaakt voor een herinrichting. Het meest vergaand is het plan om het doophek te verwijderen en achterin de kerk te plaatsen, de herenbanken te verplaatsen en de gewone banken met renaissance panelen op te ruimen. In de kerk zouden dan veel moderne stoelen moeten komen. De preekstoel blijft staan maar zou bij verwijdering van het doophek als een vogelnestje aan de muur komen te hangen. Indien dit plan uitgevoerd zou worden zou zich een ramp voltrekken. Het betekent de aantasting van een uiterst waardevol Fries cultuurmonument. Het is te hopen dat men in Huizum tot een compromis kan komen waarbij het grootste deel van het meubilair wordt gehandhaafd.

Huizum, de kuip van de preekstoel dateert uit het midden van de 16de eeuw. In de 17de eeuw werd hij omgeven met een doophek, versierd met balusters en bolknoppen. Samen een harmonieus ensemble

¹⁰Zie: R. Steensma, 'Lekenbanken in Friese kerken vóór de Reformatie' in *Keppelstok*, 72 (2006), p. 4-14, hier. p.14.

Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, r.steensma@kpnplanet.nl).

Foto's: Regnerus Steensma

28 Orgelexcursie

08
'10

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft in de afgelopen veertig jaar 38 kerkgebouwen overgenomen. Daardoor is de Stichting tevens eigenaar geworden van een bijzondere collectie kerk-orgels, met name uit de protestantse kerktraditie. Wat voor de kerkgebouwen geldt, geldt ook voor de orgels: het Friese orgellandschap behoort tot een van de rijkste orgellandschappen van Europa.

Ook dit bezit wordt door de Stichting Alde Fryske Tsjerken gekoesterd voor het nageslacht.

De excursie vindt plaats onder leiding van Theo Jellema, de vaste organist van de Grote Kerk in Leeuwarden.

Informatie en opgave: www.aldefrysketsjerk.nl of 063 400 16 36

Bezocht worden de kerken en orgels van:
Bears
L. van Dam & Zn, 1880
Blessum
anonieme bouwer, 1659
Zweins
Joh. Fr Wenthin, 1785
Westernijtsjerk
Bakker & Timmenga, 1880
Hegebeintum
L. van Dam & Zn, 1862

Kosten deelname:
€ 37,50
€ 35,00 voor donateurs

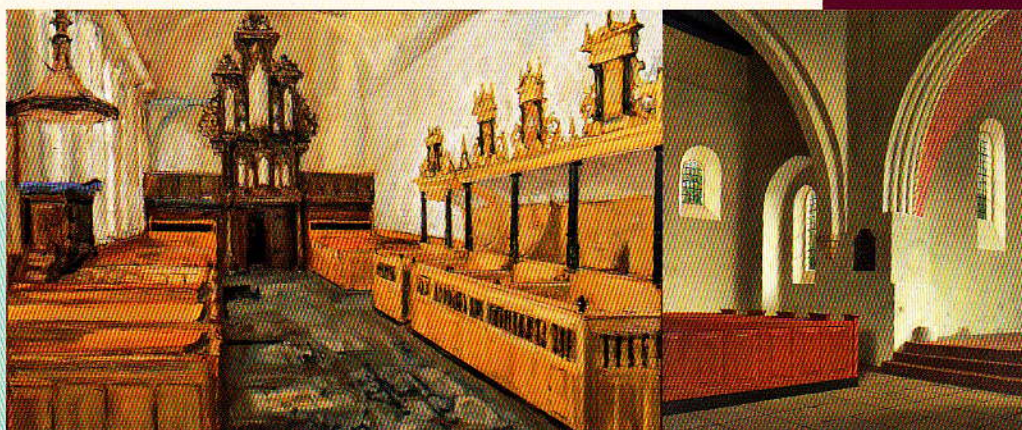
UITAGENDA

Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verschillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren dit najaar speciale jubileumactiviteiten in het kader van het veertigjarige bestaan van de Stichting.

Tijdens de Open Monumentendag, in het weekeinde van 11 en 12 september 2010, zijn een groot aantal kerken geopend.

Voor een overzicht:
www.aldefrysketsjerk.nl/agenda

Douwe Elias

Henk Helmantel

Museum Martena in Franeker heeft deze zomer een bijzondere tentoonstelling binnen de deuren. Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Stichting Alde Fryske Tsjer-

ken worden in de Ridderzaal schilderijen van kerkinterieurs getoond van Henk Helmantel en Douwe Elias.

Het werk van Henk Helmantel is niet eerder in Fryslân te zien geweest. Zijn realistisch geschilderde stillevens en kerkinterieurs hebben hem grote bekendheid gebracht in heel Nederland en ver daarbuiten. Eerder dit jaar trok een tentoonstelling in Slot Zeist met schilderijen van zijn hand maar liefst 15.000 bezoekers.

Ook Douwe Elias heeft een grote liefde voor kerken en het kerkinterieur. Recent nog maakte hij een hele serie van de kerk van Wier, de "laatste ruïne van Friesland", eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

18
06
t/m

05 Van binnenuit: 09 kerkinterieurs van '10 Loppersum tot Wier

Meer informatie:
www.museummartena.nl

N Zondvloed door theatergroep Theamus

A Theatergezelschap Theamus
J uit Pingjum toert dit jaar met
A de voorstelling "Zondvloed"
A langs tien kerken van de
R Stichting Alde Fryske Tsjer-
'10 ken.

Kijk voor het speelschema op:
www.theamus.nl
www.aldefrysketsjerk.nl

Wanneer in een klein dorp aan de rand van de zeedijk zware stormen over het water gieren, trekt een boerin zich in de kerk terug om bescherming te zoeken bij haar boer, die daar onverstoord met zijn orkest een concert geeft. Als de lokale weerman oproept te vluchten, realiseert de man zich dat de boerin haar boerderij en dorp nooit zal verlaten.

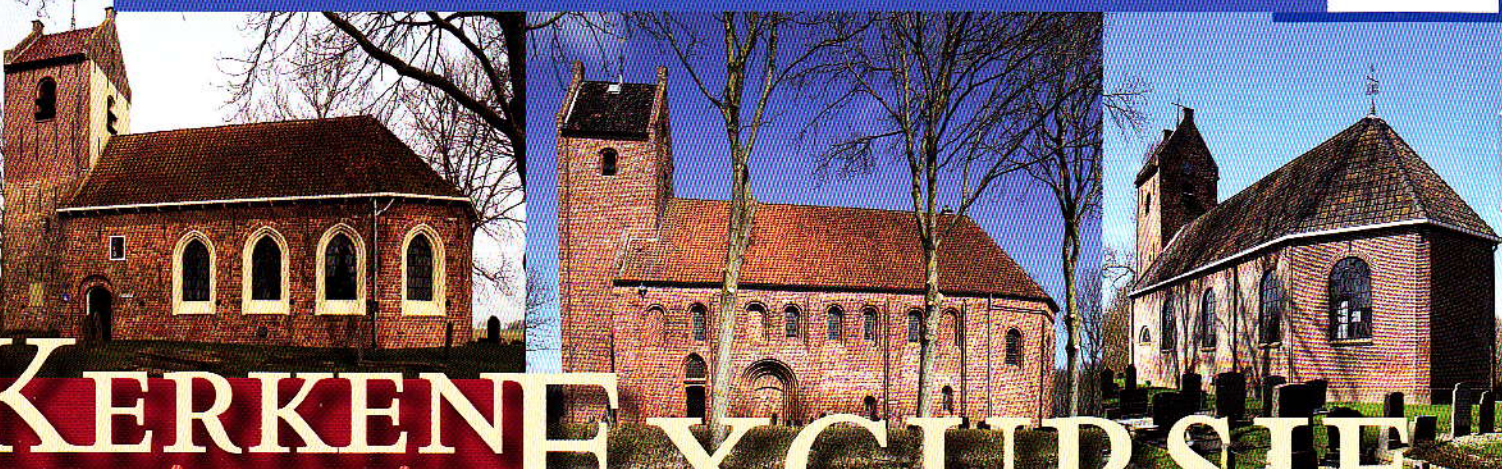
Pas gaandeweg het stuk ontdekken we dat zij hiervoor een reden heeft. Gerda Holzhaus (theatermaker/regisseur) en Bob Driessen saxofonist/componist; bekend van o.a. Willem Breuker Kollektief en De Volharding vormen de artistieke kern van Stichting Theamus. De voorstelling maakt onderdeel uit van het jubileumprogramma van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Foto: Theamus

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

40
jaar

KERKEN EXCURSIE

Jouswier Hantumhuizen Foudgum

op zaterdag **2** oktober 2010

van
12.00 tot 17.00 uur
in alle kerken
doorlopend
toelichtingen

Kerkbeschrijvingen à € 1,00 in
de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66
of

www.aldefrysketsjerken.nl